ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

1986 2

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-чү илдән чыхыр.

АПРЕЛ — ИЈУН
1986
№ 2 (126)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Азәрбајҹан КП МК-да

Азәрбајҹанын халг шаири Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 80 иллији һаггында . . . 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

Ә. Әфәндизадә—Азәрбајҹан дилиндән програмдакы бә'зи јениликләр һаггында . . . 5
Ә. Әһмәдов—«Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинин тә'лими һаггында гејдләр . . . 10
Ш. Мәммәдов—Мәктәб ислаһаты вә әдәби тәһсилин бә'зи мәсәләләри 14
Е. Гулијев—Мирзә Ибраһимовун әдәби-тәнгиди фәалијјәти һаггында 21
Х. Сејдималыјева—Ики һекајәнин тәдриси тәҹрүбәсиндән . . 23
С. Гочајев—Екран васитәсиндән истифадә тәҹрүбәсиндән . . 26

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

С. Рүстәмова—«Мәним ана дилим» мөвзусунда синифдәнхариҹ әдәби-бәдии композисија . . . 28

Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили

А. Мәммәдова—Дәрслик үзрә ишин сәмәрәли тәшкилинә даир . 34

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

А. Гурбанов—Бәдии мәтнин лингвистик тәһлилинин елми-методик мәсәләләри . . . 35

Нәзәри гејдләр

Ј. Һүсејнов—Бөјүк совет әдиби М. А. Шолохов . . . 41

С. Рүстәм—80

Б. Ваһабзадә—Сәксән јашлы ҹаван шаиримиз . . . 44

Рәсми шө'бә

Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајҹан дили програмы . . . 49
Редаксијамызын почтундан . . . 66

Бу китаблары охујун

В. Әлијев, М. Сәфәров—«Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили» . . 68
М. Адилов, Ә. Әфәндизадә—Енсиклопедик тәдгигат әсәри . . 69
М. Һәсәнов—Фајдалы вәсаит . . . 70

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Н. Агајев—Дәјәрли төһфә . . . 71
А. Маһмудов—Көзәл тәшәббүс . . . 71

©) «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2, 1986-чы ил.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 2 (126), 1986.

В НОМЕРЕ:

В ЦК КП Азербайджана

О 80-летии со дня рождения народного поэта Азербайджана Самеда Вургуна 3

Методика и опыт работы

А. Эфенди-заде — О некоторых новинах в программе по азербайджанскому языку 5
А. Ахмедов — Заметки о преподавании раздела «Развитие косвенной речи» 10
Ш. Мамедов — Школьная реформа и некоторые вопросы литературного образования 14
Э. Кулиев — О литературно-критической деятельности М. Ибрагимова 21
Х. Сейдималыева — Из опыта преподавания двух рассказов 23
С. Годжаев — Из опыта использования экранных средств 26

Внеклассная и внешкольная работа

С. Рустамова — Внеклассная литературно-художественная композиция на тему «Мой родной язык» . . . 28

Азербайджанский язык в русских школах

А. Мамедова — Об эффективной работе с учебниками . 34

Помощь самообразованию учителя

А. Курбанов — Научно-методические вопросы лингвистического анализа художественного текста . . . 35

Теоретические заметки

Я. Гусейнов — М. А. Шолохов — великий советский писатель 41

С. Рустам — 80

В. Вагабзаде — Наш 80-летний молодой поэт . . 44

Официальный отдел

Программа по азербайджанскому языку для V—IX классов общеобразовательных школ 49
Из редакционной почты 66

Прочтите эти книги

В. Алиев, М. Сафаров — «Современный азербайджанский литературный язык» 68
М. Адилов, А. Эфенди-заде — Энциклопедическая исследовательская работа 69
М. Гасанов — Полезное пособие 70

Для ваших книжных полок

Н. Агаев — Ценный подарок 71
А. Махмудов — Прекрасная инициатива . . . 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

CS CamScanner ile tarand

АЗӘРБАЈЧАНЫН ХАЛГ ШАИРИ СӘМӘД ВУРҒУНУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 80 ИЛЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын классики, онун баниләриндән бири, көркәмли шаир вә драматург, бөјүк нәзәријјәчи вә әдәби просесин тәшкилатчысы Сәмәд Вурғун (Сәмәд Јусиф оғлу Вәкилов) совет әдәбијјаты хәзинәсинә мисилсиз төһфә вермишдир.

Өзүнүн бөјүк сәләфләри Низами, Фүзули, Вагиф, Мирзә Фәтәли Ахундов ән'әнәләринин давамчысы олан Сәмәд Вурғун кениш охучу күтләләринин мәһәббәтини вә рәғбәтини газанан парлаг поезија јаратмышдыр. Бөјүк Октјабр ингилабынын идејалары илә тәрбијәләнмиш аловлу вәтәнпәрвәр шаир дүнјанын симасыны дәјишдирән, јени һәјат гуран халгын гәһрәманлығындан, бүтүн бәшәријјәтин хошбәхт кәләчәји намина рәшадәтли һүнәрләриндән јазмышдыр.

Сәмәд Вурғунун «Ленини охујаркән», «26-лар», «Коммунизми тәрәннүм едирәм», «Азәрбајчан», «Заманын бајраглары», «Ананын өјүдү», «Шәфгәт бачысы», «Муған», «Ајкүн» поемалары вә ше'рләри, көркәмли драм әсәрләри — «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», «Ханлар», парлаг публисистикасы, әдәбијјатшүнаслыға даир ирси, бүтүн човһәтли јарадычылығы партијалылыг вә халгилыкла, ингилаби пафосла, мүасирлији јахындан дујмаг һисси илә, бәшәри дујғуларла ашыланмышдыр.

Сәмәд Вурғунун исте'дадла етдији тәрчүмәләр, өлкәмизин, дүнјанын бир чох халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмуш поезијасы халгларын бејнәлмиләл достлуғунун мөһкәмләнмәсинә бөјүк төһфә олуб, дүнја, рус вә совет әдәби классикасынын ән јахшы нүмунәләрини лајигинчә тәблиғ едир.

Сәмәд Вурғун көркәмли ичтимаи хадим, алим иди, республиканын јазычылар тәшкилатына рәһбәрлик едирди. ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин катиби сечилмишдир, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү вә витсе-президенти иди. Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин үзвү кими о, али бејнәлхалг мәчлисләрдә фәал иштирак едирди.

Республикада Сәмәд Вурғунун әдәби ирсини өјрәнмәк вә тәблиғ етмәк, онун хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн хејли иш көрүлмүшдүр. Онун һәјат вә јарадычылығы һаггында монографијалар јарадылмышдыр. Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм Театрына, күчәләрә, мәктәбләрә, колхозлара, совхозлара вә республиканын башга идарәләринә онун ады верилмишдир. Бакы шәһәриндә онун ев-музеји јарадылмыш, әзәмәтли абидәси учалдылмышдыр.

Азәрбајчан КП МК Сәмәд Вурғунун (Сәмәд Јусиф оғлу Вәкиловун) анадан олмасынын 80 иллијини кечирмәк һаггында республика Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин тәклифини гәбул етмишдир.

Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 80 иллијинә һазырлыг көрүлмәси вә јубилејин кечирилмәси үчүн һазырлыг комитәси тәшкил олунмушдур. Комитәјә елмин, әдәбијјатын, инчәсәнәтин, республика ичтимаи тәшкилатларынын көркәмли нүмајәндәләри дахилдирләр. Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби К. М. Бағыров тәшкилат комитәсинин сәдридир.

Республиканын Јазычылар Иттифагына, Мәдәнијјәт Назирлијинә, Елмләр Академијасына тапшырылмышдыр ки, 1986-чы илин октјабрында Бакы шәһәриндә Сәмәд Вурғуна һәср олунмуш тәнтәнәли јығынчаг, Газахда, Нахчыванда, Степанакертдә, Кировабадда, Минкәчевирдә,

Scanned with CamScanner

Ләнкәранда әдәби-бәдии кечәләр кечирсинләр, гардаш республикалардан гонаглар дә'вәт етсинләр.

Республиканын Дөвләтнәшркому, Елмләр Академијасы, Јазычылар Иттифагы јубилеј мүнасибәти илә:

— Сәмәд Вурғунун Азәрбајчан дилиндә үч чилдлик сечилмиш әсәрләринин биринчи вә икинчи чилдләринин, једди чилдлик «Әсәрләри»нин үчүнчү вә дөрдүнчү чилдләринин вә «Лирика» китабынын;

— ССРИ халгларынын 15 дилиндә Сәмәд Вурғунун «Заманын бајрагдары» поемасындан «Партијамыздыр» ше'ринин (миниатүр нәшр);

— Сәмәд Вурғунун рус дилиндә «Беш поема» китабынын;

— Азәрбајчан вә рус дилләриндә «Сәмәд Вурғун» фотоалбомунун;

— Сәмәд Вурғунун плакат-портретинин (күтләви тиражла) бурахылмасыны тә'мин етсинләр;

Республиканын Мәдәнијјәт Назирлији республиканын театрларында Сәмәд Вурғунун пјесләри әсасында јубилеј тамашалары көстәрилмәси үчүн лазыми тәдбирләр көрмәлидир;

— Сәмәд Вурғунун сувенир бүстүнүн һазырланмасыны вә бурахылмасыны тә'мин етмәлидир.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Кинематографија Комитәси јубилеј күнләриндә республиканын кинотеатрларында Сәмәд Вурғунун һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олан филмләр, һабелә кинохроника материалларынын көстәрилмәсини тәшкил етсин.

Республиканын Елмләр Академијасы, Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији, Јазычылар Иттифагы, Сәмәд Вурғунун јарадычылығына һәср олунмуш елми конфранс тәшкил етсинләр.

Республиканын Мәдәнијјәт Назирлији, Дөвләттелерадиосу, Бәстәкарлар Иттифагы:

— Сәмәд Вурғунун ше'рләри әсасында јени мусиги әсәрләри јарадылмасы үчүн мүсабигәләр тәшкил етсинләр;

— Сәмәд Вурғунун өз сәси илә јазылмыш әсәрләринин граммафон валыны бурахсынлар.

Республиканын рабитә вә јерли сәнаје назирликләри шаирин јубилеји мүнасибәти илә онун тәсвири олан почт зәрфинин вә дөш нишанынын бурахылмасыны тә'мин етсинләр.

Республиканын Дөвләт Агросәнаје Комитәси, јерли вә јүнкүл сәнаје назирликләри Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 80 иллијинә һәср едилмиш сувенирләр һазырласынлар.

Јазычылар Иттифагы вә Хәзәр Кәмичилији Идарәси јазычыларын вә мәдәнијјәт хадимләринин нүмајәндә һеј'әтинин «Сәмәд Вурғун» дизелелектроходуна кетмәсини тәшкил етсинләр; шаирин портрети вә әсәрләриндән ибарәт китабхана кәминин һеј'әтинә һәдијјә верилсин.

Дөвләт Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәси, Азәрбајчанын Харичи Өлкәләрлә Достлуг вә Мәдәни Әлагә Чәмијјәти, республиканын «Билик» чәмијјәти, республика вә кәнчләр гәзетләринин, әдәби-бәдии нәшрләрин редаксијалары Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 80 иллијинә һазырлығын вә јубилејин кечирилмәсинин кедишини кениш ишыгландырсынлар, шаирин јубилејинә һәср олунмуш материаллар дәрч етсинләр, верилишләр, мүһазирәләр, сөһбәтләр тәшкил етсинләр.

Азәрбајчан КП МК-нын тәблиғат вә тәшвигат, мәдәнијјәт шө'бәләри, Јазычылар Иттифагы, Азәринформ, ХМА-нын Азәрбајчан шө'бәси, Азәрбајчанын Харичи Өлкәләрлә Достлуг вә Мәдәни Әлагә Чәмијјәти, республика Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат Институту, мәркәзи мәтбуат үчүн, һабелә гардаш республикаларда вә харичи өлкәләрдә дәрч олунмаг үчүн материаллар вә мәгаләләр һазырласынлар.

CamScanner ile tarandı

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМДАКЫ БӘ'ЗИ ЈЕНИЛИКЛӘР ҺАГГЫНДА

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор

V—IX синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмынын структуру вә биликләр системинин үмуми мәзмуну, әсасән, мөвчуд програмда олдуғу кими сахланылмышдыр. Лакин мәктәб ислаһатынын әсас идејаларына ујғун олараг, програмын практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәсинә, бә'зи лингвистик анлајышларын дәгигләшдирилмәси вә садәләшдирилмәсинә, фәнләрарасы әлагә имканларынын нәзәрә алынмасына, рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин методик бахымдан системә салынмасына вә с. чидди диггәт јетирилмишдир.

Програмда тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәклә әлагәдар, башлыча олараг, үч имкандан даһа оптимал истифадә олунмушдур: 1) ејнән тәкрар олунан вә икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едән материаллар програмдан ихтисар олунмуш, бә'зи нәзәри мә'луматлар бир башлыг алтында бирләшдирилмиш, нәтичәдә практик ишләр үчүн даһа чох дәрс сааты ајрылмасы тә'мин олунмуш; 2) савадлы јазы, дүзкүн тәләффүз, рабитәли нитг, сүр'әтли вә ифадәли оху, башгасынын нитгини адекват сәвијјәдә мәнимсәјә билмәк вәрдишләрини максимум инкишаф етдирмәјә имкан јарадылмыш; 3) јалныз практик танышлыг үчүн нәзәрдә тутулан материаллар хүсуси олараг фәргләндирилмишдир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, програмда практик танышлыг үчүн нәзәрдә тутулан материалларын фәргләндирилмәсинә бә'зиләри дүзкүн олмајан мөвгедән јанашырлар; белә һесаб едирләр ки, куја бунлар икинчи, үчүнчү дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едән материаллардыр. Бу чүр дүшүнмәк көкүндән сәһвдир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин материаллары фәргләндирмәкдән мәгсәд онларын мәнимсәдилмәси характеринә ујғун методлар сечмәкдә мүәллимин ишинә истигамәт вермәкдән ибарәтдир. Унутмаг олмаз ки, дилин тәдрисиндә бүтүн тә'лим материалларынын мәнимсәнилмәсинә ејни ме'јарла јанашмаг тәләб олунмур; елә материаллар вар ки, онлары шакирдләр мүмкүн гәдәр ејнән јадда сахламаға чалышмалы, еләләри вар ки, әзбәрләмәдән өјрәнмәли, еләләри дә вар ки, јалныз практик танышлыг јолу илә мәнимсәмәлидирләр. Бу, артыг мәктәб тәчрүбәсиндә елми чәһәтдән чохдан гәбул олунмуш аксиомадыр.

Програмын үмуми мәзмуну вә методик идејаларында јениликләр чохдур. Ајдын мәсәләдир ки, бунларын һамысы һаггында бир мәгаләдә сөһбәт ачмаг имкан харичиндәдир. Одур ки, бурада програмдакы јалныз терминоложи јениликләрлә әлагәдар мәсәләләрдән бәһс етмәклә кифајәтләнәчәјик.

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри» һаггында гәрарда көстәрилмишдир ки, тәһсилин мәзмунуну тәкмилләшдирмәкдә «тәдрис фәнләринин әсас анлајышларыны вә үмдә идејаларыны сон дәрәчә ајдын ифадә етмәк, елмин вә практиканын јени наилијјәтләринин бунларда лазымынча әкс олунмасыны тә'мин етмәк» зәрури шәртләрдәндир (Үмум-

Scanned with CamScanner

тәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һаггында. Сәнәдләр вә материаллар топлусу. Азәрнәшр, 1984, сәһ. 50). Бу көстәришә ујғун олараг, Азәрбајҹан дили програмынын тәртибиндә терминолокија мәсәләләри дә диггәти ҹәлб етмишдир. Ахы **анлајышларын сон дәрәҹә ајдын ифадәси** терминләрин мәгсәдәујғун сечилмәсиндән дә чох асылыдыр.

Һәр бир термин она мувафиг олан елми анлајышын ачарыдыр. Терминин лүғәви мә'насы илә онун ифадә етдији анлајыш арасында максимум ујғунлуг мәнимсәмәни интенсивләшдирмәкдә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Хүсусән ејни система вә ја ејни бөлкүјә аид анлајышларла әлагәдар терминләрдә мә'на дәгиглији олмадыгда мәнимсәмә просесиндә ҹидди долашыглыглар мејдана чыхыр; ја анлајышлар, ја да терминләр бир-бири илә гарышдырылыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, 1971-чи иләдәк мәктәб грамматикаларында фе'лин мә'нача беш нөвү тәдрис олунурду: мә'лум нөв, мәчһул нөв, гајыдыш нөв, ичбар нөв, гаршылыг нөв фе'лләри. Дәрсликләрдә **мә'лум нөв** фе'лләринин тә'рифи тәхминән белә верилирди: «Билаваситә иш көрәни билдирән фе'лләр мә'лум нөв адланыр». Фе'лин мәчһул нөвүндән башга, дикәр нөвләриндә дә иш көрәнин мә'лум олмасы шакирдләри чашдырыр, онларда бу грамматик катеғорија аид ајдын тәсәввүр јарада билмирди. Ән оптимал методлардан истифадә едән мүәллимләрин дә әмәји лазыми сәмәрә вермирди. Буна көрә 1960-чы илләрдә фе'лин мә'нача нөвләри һаггындакы тә'лим материалы бир мүддәт програмдан тамамилә ихтисар олунду. Лакин 1971-чи илдә һәмин мөвзу бир гәдәр башга шәкилдә јенидән програма кәтирилди; белә ки, **мә'лум нөвү** чыхмаг шәртилә, фе'лин дикәр нөвләри дүзәлтмә фе'лләрә аид материалын тәркиб һиссәсинә дахил едилди. Бу систем инди дә мөвчуд програм вә дәрсликләрдә өз гүввәсини сахлајыр. V—IX синифләр үчүн Азәрбајҹан дили програмынын мүзакирәләри кечириләркән мүәллим вә мүтәхәссис алимләр һәмин мәсәләјә јенидән бахылмасы тәклифини ирәли сүрдүләр; фе'лин бүтүн нөвләринин програмда мүстәгил мөвзу кими әһатә етмәјин вачиблији вә әһәмијјәтинә диггәти ҹәлб етдиләр. Програм комиссијасы бу нәтиҹәјә кәлди ки, **мә'лум нөв** терминини дәјишмәклә һәмин тәклифи гәбул етсин. Белә дә олду. «Мә'лум нөв» **фе'лин ади нөвү** термини илә әвәз олунду. Күман етмәк олар ки, бу термин дәјишиклији фе'л нөвләринин өјрәнилмәсиндә гаршыја чыхан әввәлки долашыглығы арадан галдырмагда фајдалы олаҹаг.

Азәрбајҹан дилинин тә'лиминдә узун илләрдән бәри гаршыја чыхан чәтинликләрдән бири дә **сөздүзәлдичи** вә **сөздәјишдиричи** шәкилчиләр терминләринин мәнимсәнилмәси илә әлагәдар олмушдур. Әлбәттә, бунлар, әслиндә, уғурлу терминләрдир; шәкилчиләрин мә'нача нөвләринә аид анлајышлары дүзкүн әкс етдирә билир. Лакин мәктәб ишинә аз-чох бәләд оланлар јахшы билирләр ки, шакирдләр һәмин терминләри бир-бириндән фәргләндирмәкдә һәмишә чәтинлик чәкир, долашыглыға јол верирләр. Бир сыра ән гүввәтли мүәллимләрин синифләриндә апардығымыз експериментал тәдгигатын нәтиҹәләри дә буну сүбут етмишдир. Ајдын олмушдур ки, бу, әсасән, ики сәбәблә бағлыдыр: 1) **сөздүзәлдичи** вә **сөздәјишдиричи** терминләринин бир-биринә охшарлығы илә; 2) «сөздәјишдиричи» анлајышынын конкрет мә'нада дејил, даһа чох, үмуми мә'нада баша дүшүлмәси, дәрк едилмәси илә. Ахы сөздүзәлдичи шәкилчиләр дә сөзүн формасыны, даһа доғрусу, лексик мә'насы илә јанашы, һәм дә заһири формасыны дәјишдирир. Елә буна көрә һәмин терминләр онлара аид анлајышлары дәгиг дәрк етмәкдә шакирдләри тез-тез чашдырыр. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн тәкмилләшдирилмиш програмда **сөздәјишдиричи шәкилчиләр** термини **грамматик шәкилчиләр** термини илә әвәз етмәк даһа мүнасиб һесаб едилмишдир. Бу термин дәјишиклији илә әлагәдар мәктәб тәчрүбәсиндә күтләви шәкилдә апарылмыш експериментин нәтиҹәләри һәтта көзләнилмәз дәрәҹәдә уғурлу олмушдур. Белә ки, **грамматик шәкилчиләр** термининдән истифадә сөзләрин мәһз *грамматик ҹәһәтдән дәјишмәси анлајышы һаггында*, үмумијјәтлә, *дилин грамматик гурулушунун башлыча маһијјәти* һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмагда да мүһүм рол ојнадығыны көстәрмишдир.

Тәкмилләшдирилмиш програмда фе'лин вачиб, лазым вә арзу формаларына аид мөвзулары **фе'лин кәрәклик** формасы ады алтында бир мөвзу кими тәдрис етмәк тә'лим бахымындан даһа мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Бунун објектив әсасыны ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

Мәктәбләримизин узуниллик тәчрүбәси көстәрмишдир ки, шакирдләр **фе'лин вачиб, лазым** вә **арзу формаларыны** ајры-ајрылыгда мәнимсәдикдән сонра онлары бир-бириндән диференсиаллашдырмагда мүнтәзәм олараг чәтинлик чәкирләр; каһ анлајышлары, каһ да терминләри бир-бири илә гарышдырырлар. Бу ондан ирәли кәлир ки, фе'лин һәмин формалары мә'нача бир-биринә чох јахындыр; бири һәрәкәтин ичрасынын *вачиблијини*, дикәри *лазымлығыны*, о бири исә *кәрәклијини* билдирир. Вахтилә фе'лин арзу формасы дәрсликләримиздә, еләҹә дә дилчилик әдәбијјатында **илтизам формасы** ады алтында верилирди. **Илтизам** сөзү дә **лазым** сөзү илә етимоложи ҹәһәтдән ејникөклүдүр (һәр икиси әрәб мәншәлидир). Демәк, фе'лин һәмин формалары бир-бири илә грамматик синонимлик тәшкил едир; үчү дә һәрәкәтин ичрасынын ја вачиблијини, ја да лазымлығыны билдирир. «Вачибликлә» «лазымлыг» арасында исә гәти сәдд чәкмәк чох чәтиндир. Бүтүн бунлара көрә **фе'лин вачиб, лазым** вә **арзу** (илтизам) формаларыны мәктәб тә'лиминдә **фе'лин кәрәклик формасы** ады алтында өјрәтмәк— онун үч јолла әмәлә кәлдијини мәнимсәтмәк һәм мәнтиги ҹәһәтдән әсаслы, һәм дә методик бахымдан чох әлверишлидир. Бу, ејни заманда дәрс саатларына да хејли гәнаәт етмәјә, практик ишләрә даһа артыг вахт ајырмаға имкан вермәси бахымындан да сәрфәли вә әһәмијјәтлидир.

Азәрбајҹан дили грамматикасынын тә'лиминдә индијәдәк шакирдләри дә, мүәллимләри дә даима чәтинликләр гаршысында гојан бир мүһүм мәсәләнин даһа реал һәлли дә програм тәкмилләшдириләркән диггәт мәркәзиндә олмушдур. Мә'лумдур ки, мөвчуд програм вә дәрсликләрдә **јазырды, јазырмыш, јазарды, јазармыш, јазаҹагды, јазаҹагмыш** вә с. кими сөзләр шакирдләрә *индики* вә *кәләҹәк* заман фе'лләри кими тәгдим олунур вә бунлары индики, јахуд кәләҹәк заманынын *һекајәт* вә *рәвајәт* шәкли кими тәһлил етмәк тәләби гаршыја гојулур. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, «фе'лин һекајәти вә рәвајәти» анлајышы чох мүҹәррәддир, гејри-конкретдир. Ачығыны дејим ки, бу анлајышлары шәхсән мән индијәдәк һәзм едә билмәмишәм. Һәмин анлајышлары шакирдләрә формал олараг мәнимсәтмәк «ән'әнәси» нә вахтадәк давам едәҹәк? Биз нә вахтадәк шакирдләри инандырмаға чалышаҹағыг ки, **јазырды, јазырмыш, билирди, билирмиш** фе'лләри индики заманы, **јазарды, јазармыш, јазаҹагды, јазаҹагмыш, биләрди, биләрмиш** вә с. фе'лләри исә кәләҹәк заманы билдирир? Ахы онларда һәрәкәтин ифадәси ачыг-ашкар кечмиш заманла бағлыдыр. Әслиндә нәинки шакирдләр, һәтта али мәктәбләрин филолог тәләбәләри дә гаршыла-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

рына чыхан белә фе'лләри индики вә кәләчәк заман фе'лләри кими дәрк едә билмир вә чавабларында һәмишә јаныльб, «сәһвләрини» сонрадан дүзәлдирләр. Мәктәбдә фәнләрарасы әлагәдән истифадә заманы бу парадоксал вәзијјәт рус дили вә харичи дил мүәллимләринин дә чидди чәтинликләрлә гаршылашдырыр. Мәсәлән, рус дили вә ја харичи дил мүәллими һәмин дилләрдә филан кечмиш заманын Азәрбајчан дилиндәки -ырды, -арды шәкилчиләри илә ифадә олунан кечмиш замана ујғун кәлдијини (еквивалент олдуғуну) сөјләдикдә «мәнтигсизлик» мејдана чыхыр, әлдә етдикләри биликләрә шакирдләрдә шүбһә јараныр. Бә'зи дилчиләр буну әсас кәтирирләр ки, бир фе'л ики заман шәкилчисини гәбул едә билмәз. Әлбәттә, бу, доғрудур. Лакин унутмаг олмаз ки, **јазыр, јазар, јазачаг** фе'лләриндә бир заман шәкилчиси олдуғу кими, **јазырды, јазарды, јазачагды** фе'лләриндә дә, әслиндә, бирчә заман шәкилчиси иштирак едир: -ырды, -арды, -ачагды шәкилчиләри. Бунлар ики шәкилчинин говушмасындан әмәлә кәлән бүтөв морфемләрдир. Онлардан һәр биринин тәркиби садә заман шәкилчиси (-ыр^4, -ар^2, -ачаг^2, һәтта -мыш^4 вә ја -ыб^4) вә **иди, имиш** кечмиш заман һиссәчикләринин шәкилчиләшмиш формасындан (-ды^4, -мыш^4) ибарәтдир. Синтез јолу илә јаранан белә шәкилчиләр дилимиздә аз дејил; -дакы^2 (-да^2, + -кы^4), -дыгда^4 (-дыг^4, + -да^2), -араг^2 (-ар^2 + -аг^2) вә с. шәкилчиләри буна мисал ола биләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лләрдә кечмиш заманын мүрәккәб формаларыны ифадә едән -ырды^4, -ырмыш^4 -ардı^2, -ачагмыш^2 шәкилчиләриндә әввәлинчи компонентләр (-ыр, -ар, -ачаг) заман билдирмәк мә'наларыны тамамилә итирир вә кечмиш замана мүәјјән мә'на чаларлығы верир; һәмин шәкилчиләрдә заман анлајышынын ағырлығы икинчи компонентин үзәринә кечир (-ды^4, -мыш^4).

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг тәкмилләшдирилмиш програма *кечмиш заманын мүрәккәб формалары* һаггында мә'лумат дахил етмәк лазым көрүлмүшдүр. Дәрсликләрдә бу мә'луматын нечә, нә шәкилдә әһатә едиләчәјини индидән сөјләмәк, әлбәттә, чәтиндир. Бу, дәрслик мүәллифләринин мәсәләјә һәм нәзәри, һәм дә методик бахымдан јарадычы сурәтдә вә мәгсәдәујғун шәкилдә јанашмаларындан асылы олачаг.

Өтүб-кечән илләрин тәчрүбәси көстәрмишдир ки, грамматик тәһлил просесиндә тез-тез гаршыја чыхан **лазымдыр, мүмкүндүр, маликдир, вар, јох, бәсдир** вә с. кими сөзләрин морфоложи вә синтактик (чүмлә дахилиндә) тәһлилиндә мүәллимләримиз мүәјјән чәтинликләрлә растлашырлар. Һәмин типли сөзләр дилчиликдә *предикативләр* адланыр (**бах:** проф. *Ә. Абдуллајев.* Предикативләр һаггында. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1985, №2, сәһ. 37—40). Бәс белә сөзләри орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда һансы грамматик група дахил етмәк мүмкүндүр? Һәләлик бу суала конкрет чаваб вермәк чәтиндир. Әввәлән она көрә ки, орта мәктәбин програмына даһа бир нитг һиссәсини әлавә етмәк мәгсәдәујғун дејил. Дикәр тәрәфдән, предикативләрин ајрыча бир нитг һиссәси олмасы мәсәләси Азәрбајчан дилчилијиндә һәлә там һәлл олунмамыш вә онун сәрһәди дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Дилчи алимләр предикативләр гәбилиндән олан сөзләрдән бә'зиләринин әдатлар, бә'зиләринин сөз-чүмләләр сырасында өјрәнилмәси һаггында мүбаһисәли фикирләр ирәли сүрүрләр. Демәк, һәлә мүбаһисәли олан бир мәсәләни орта мәктәбин програмына кәтирмәк гејри-мүмкүндүр. Дидактиканын, методиканын тәләбләри буна јол вермир вә верә дә билмәз.

Грамматик тәһлил просесиндә предикативләрлә әлагәдар гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн тәкмилләшдирилмиш програма *сөз-хәбәрләр* ады алтында практик танышлыг үчүн гыса мә'лумат дахил едилмиш вә бу мә'луматы хәбәрин ифадә васитәләри мөвзусу илә әлагәләндирмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

Дејә биләрләр ки, предикативләрин — сөз-хәбәрләрин синтаксис бәһсиндә өјрәнилмәси онларын морфоложи тәбиәти һаггында тәсәввүр вермир. Бу, мүәјјән мә'нада доғрудур. Мәсәлә бурасындадыр ки, предикативләр, әслиндә, даһа чох мәһз синтактик тәбиәтинә көрә фәргләнән сөз групудур; һәм дә, бир һалда ки, үмумијјәтлә, сөз групудур, демәк, ону тәкчә синтаксислә бағламаг доғру дејил, чүнки синтаксисдә сөзләри мүәјјән групларa ајырмаг принсипи јохдур.

Тәкмилләшдирилмиш програмда V синифдән (һазыркы IV синифдән) башлајараг *орфограм* һаггында да шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг тәләби гаршыја гојулмушдур. Бу терминдән индијәдәк методик әдәбијјатда чох истифадә олунмушдур, програма исә илк дәфә олараг дахил едилмишдир.

Орфограм сөз вә онун мүхтәлиф формаларынын дүзкүн јазылышында гаршыја чыхан чәтинлијин мәнбәјини тәшкил едән һәрф, һәрф бирләшмәси вә ја шәкилчидир. Мәсәлән, **табашир**, јахуд **мотор** сөзләриндә орфограм онларын биринчи саитидир, чүнки һәмин сөзләрдән биринчисиндә әввәлинчи саити **ә**, икинчисиндә исә **а** јазмагла сәһвә јол вермәк мүмкүндүр. Ејни сөзләрдә башга һәрфләрдән һеч бири чәтинлијин мәнбәјини тәшкил етмир; мәсәлән, еһтимал етмәк олмаз ки, бу вә ја дикәр шакирд **табашир** сөзүндә **т** әвәзинә **д**, јахуд ш әвәзинә башга бир һәрф јазмыш олсун. **Пионерләр** сөзүндә исә ики орфограм вар: **ио** һәрфләри вә **-ләр** шәкилчиси. Она көрә ки, һәмин сөзү әввәлинчи орфограма көрә сәһв олараг **пијанер, пијонер** шәклиндә, сонракы орфограма көрә исә **пионеррәр** шәклиндә јазмаг еһтималы ола биләр. Башга мисаллар: **булуд** сөзүндә орфограм онун сон самитидир, чүнки **т** илә дә јазылмасы еһтимал олуна биләр; **кәшфијјат** сөзүндә һәм **ф** һәрфи (**в** илә дә јазылмасы еһтимал едилә биләр), һәм дә **гоша ј** самитләри (бир самитлә дә јазылмасы еһтимал едилә биләр) орфограмдыр;—**Совет Ордусу** мүрәккәб адында ишләнән бөјүк һәрфләр онун һәр бир компонентинин әсас орфограмыдыр.

Үмумијјәтлә, орфограм анлајышыны үмуми шәкилдә изаһ етмәк, она тә'риф вермәк чәтиндир. Бу анлајыша шакирдләри анчаг конкрет фактлара истинад етмәк әсасында јијәләндирмәк мүмкүндүр. Әсасән буна хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр ки: 1) сөз көкләриндә орфограм мүәјјән һәрф вә ја һәрф бирләшмәсиндән ибарәт олур; 2) шәкилчиләрдә исә орфограм бүтөвлүкдә мәһз шәкилчинин өзү һесаб едилир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләрдә орфограмлары көрә билмәк бачарығынын формалашдырылмасы онлары савадлы јазыја јијәләндирмәкдә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Тәкмилләшдирилмиш програмда шакирдләри рабитәли нитгин инкишафына аид мүәјјән анлајышлара да јијәләндирмәк вачиб һесаб едилмиш вә бу анлајышлар мүвафиг терминләрлә ифадә олунмушдур: **мәтн, мәтнин әсасында дуран башлыча фикир, сөјләмә** (русча «высказываније» термининә ујғундур), **нитгин типләри...** Бу кими термин-анлајышлар һаггында, көрүнүр, ајрыча бир мәгаләдә сөз ачмаг лазым кәләчәк.

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«РАБИТӘЛИ НИТГИН ИНКИШАФЫ» БӨЛМӘСИНИН ТӘ'ЛИМИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Әһәд ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Азәрбајчан дили тә'лиминдә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрин әсас истигамәтләриндән бири шакирдләрдә фикри јазылы вә шифаһи формаларда рабитәли ифадә етмәк бачарыг вә вәрдишләри ашыламагдан ибарәтдир. Бу саһәдә көрүләчәк ишләрин мәзмуну һәр синиф үзрә ајрыча бөлмәдә («Рабитәли нитгин инкишафы» ады алтында) әһатә олунмушдур. Бу бөлмә шакирдләрин јазылы вә шифаһи рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк саһәсиндә Азәрбајчан дили тәдриси гаршысында дуран башлыча мәгсәдин практик олараг һәјата кечирилмәсинин әсасы вә истинад нөгтәсидир. «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәси нитг инкишафы саһәсиндә апарылан бүтүн ишләри өзүндә бирләшдирир вә јекунлашдырыр.

60-чы иллә́рдән башлајараг Азәрбајчан дилиндән мәктәб курсунун мәзмунуну тәкмилләшдирмәк саһәсиндә апарылан ахтарышлар рабитәли нитгин инкишафы илә бағлы көрүләчәк ишләрин дә мәзмунуну дәгиг мүәјјәнләшдирмәјә имкан јаратмышдыр.

Азәрбајчан дилиндән јени програмын мәзмунундакы јениликләрдән бири шакирдләрә «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинин тә'лиминдә рабитәли нитглә бағлы мүәјјән нәзәри биликләр верилмәси вә һәмин биликләр зәмининдә рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәсинин нәзәрдә тутулмасыдыр. Бу биликләр рабитәли нитг, мәтн, сөјләмә, мәтнин әсасында дуран башлыча фикир, мәтнин һиссәләри (мүрәккәб синтактик бүтөвлүк—абзас), мәтндә мөвзу тамлығы, нитгин типләри (жанрлары) олан нағылетмә, тәсвир вә мүһакимә кими анлајышлар системиндән ибарәтдир. Бу билик рабитәли нитг бачарыг вә вәрдишләри јаратмаг саһәсиндә көрүлән практик ишләрин елми әсасыны тәшкил едир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләри бу кими биликләр (анлајышлар) системинә јијәләндирмәдән «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинин сәмәрәли тә'лиминдән данышмаг чәтиндир. Бу, о демәкдир ки, рабитәли нитг, мәтн, сөјләмә, мәтнин һиссәләри, мәтндә ифадә олунан әсас фикир, нитгин типләри, нағылетмә, тәсвир, мүһакимә вә с. анлајышларын мәзмуну шакирдә, еләчә дә фәнни тә'лим едән мүәллимин өзүнә ајдын дејилсә, рабитәли нитг инкишафында истәнилән нәтичәни әлдә етмәк, бу саһәдәки ишләри лазыми елми-методик сәвијјәдә һәјата кечирмәк мүмкүн олмаз. Гејд едәк ки, бу анлајышларын мәнимсәнилмәси програмда нәзәрдә тутулса да, онларын мәзмуну һаггында дәрсликләрдә һеч бир мә'лумат верилмәмишдир (IV синиф үчүн олан «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә мәтн һаггында верилмиш бәсит мә'лумат истисна едиләрсә). Азәрбајчан дили вә онун тәдрисинә аид нәзәри-методик әдәбијјатда да бу анлајышлар һаггында, демәк олар ки, һеч бир мә'лумат јохдур.

Буну нәзәрә алараг мүәллимләримизә көмәк мәгсәдилә бу мәгаләдә һәмин анлајышларын мәзмунуну шәрһ етмәји лазым билдик.

Р а б и т ә л и н и т г һәм лингвистик, һәм дә методик анлајыш кими ишләнир. Лингвистик бахымдан рабитәли нитг мүәјјән өлчүсү олан, ифадә етдији мәзмуна ујғун олараг, мүстәгил тәркиб һиссәләринә ајрылан нитг парчасыдыр. Даһа үмуми шәкилдә десәк, рабитәли нитг мәзмун вә форма чәһәтдән бир бүтөвлүк тәшкил едән ән бөјүк нитг ваһидидир. Дил тәдриси методикасында исә рабитәли нитг үч мә'нада ишләнир:

1) данышан вә јазанын нитг фәалијјәти, нитг просеси мә'насында; мәсәлән, «Рабитәли нитг просесиндә шакирд сөзләрин мә'на чаларларыны даһа ајдын көрүр вә мәнимсәјир» — чүмләсиндә рабитәли нитг нитг фәалијјәти, просес мә'насында ишләнир;

2) нитг фәалијјәти, нитг просесинин мәһсулу, нәтичәси олан м ә т н, с ө ј л ә м ә мә'насында; мәсәлән: «Шакирдин рабитәли нитгинин тәһлили көстәрир ки, онун сөз еһтијаты кенишдир» чүмләсиндә рабитәли нитг нитг фәалијјәтинин мәһсулу кими мәтн (шакирдин јаздығы мәтн) вә ја сөјләмә (шакирдин шифаһи вә ја јазылы чыхышы, изаһы, мә'луматы, шәрһи вә с.) мә'насында ишләнир;

3) нитг инкишафы илә бағлы апарылан ишләрин әсас истигамәтләриндән биринин ады мә'насында: «Рабитәли нитгин (шифаһи вә јазылы) инкишафы».

Көрүндүјү кими, **мәтн, сөјләмә** сөзләри рабитәли нитг термининә бир нөв синоним олан адлар — терминләрдир.

Дилчиликдә **сөјләмә** (русча «высказывание») термини үнсијјәт акты (һадисәси), хәбәрвермә, үнсијјәт ваһиди, функсионал вә с. мә'наларда ишләнир. Сөјләмә термини алтында бә'зән бир мә'на бүтөвлүјүндә бирләшән чүмләләр—**абзас** баша дүшүлүр; бә'зән б и р ч ү м л ә д ә **сөјләмә** һесаб едилир.

Дил тәдриси методикасында исә **сөјләмә** ашағыдакы мә'наларда ишләнир:

1. Шакирдин нитг фәалијјәти мә'насында; јә'ни шакирдин өјрәндији дәрс материалына аид чаваб вермәси, охудуғунун, ешитдијинин, көрдүјүнүн мәзмунуну јазылы вә ја шифаһи ифадә етмәси; рә'ј сөјләмәси вә ја јазмасы; гәзетә мәгалә јазмасы вә с. мә'насында ишләнир.

2. Нитг фәалијјәтинин мәһсулу, нәтичәси мә'насында; јә'ни шакирдин өјрәндији дәрс материалына аид вердији чавабы, јазылы вә ја шифаһи шәкилдә јеринә јетирдији ифадә вә иншасы, рә'ји, мәгаләси вә с. баша дүшүлүр. Башга сөзлә, **сөјләмә** шакирдин јазмыш олдуғу, сөјләмиш олдуғу нитг нүмунәсидир.

«Мәтн» методик әдәбијјатда «сөјләмә» сөзүнүн икинчи мә'насына, јә'ни нитг фәалијјәтинин мәһсулу, нәтичәси олмасы мә'насына синоним кими ишләнир вә адәтән, сөјләмәнин јазылы формасынын ады кими баша дүшүлүр; мәсәлән: **мәгаләнин мәтни, ифадәнин мәтни, чыхыш, мә'рузә, мүһазирә мәтни** вә с.

Мүасир дилчилик әдәбијјатында м ә т н ә чүмләдән бөјүк үнсијјәт ваһиди кими бахылыр вә һәм дә онун бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олан, лакин ејни олмајан ики чәһәти көстәрилир: а) тәркиб һиссәләри арасында синтактик бағлылыг вә б) мә'на бүтөвлүјүнүн олмасы. Бу чәһәтләрин һәр икиси мәтндә вәһдәтдә көтүрүлүр. Белә ки, мәтнин һиссәләри (чүмләләр, абзаслар) ејни заманда һәм синтактик чәһәтдән бир-бири илә бағланмалы, һәм дә бир мә'на бүтөвлүјүндә бирләшмәлидир. Әкс тәгдирдә ону мәтн адландырмаг мүмкүн дејил. Бу әлагәләрдән бири олмадыгда мәтн өз маһијјәтини итирир. Бу мә'нада ашағыдакы парчаја нәзәр салаг:

Көјүн үзү гара булудларла өртүлмүшдү. Булудлар бухардан јараныр. Зөкәм заманы исти бухарла нәфәс алмаг хејирлидир. Зөкәм грипин әсас әламәтидир. Грип вируслары һәрәкәтә кәтирир. Вируслары лабораторијада тәдгиг едирләр.

Бу парчаны тәшкил едән чүмләләр арасында заһирән мүәјјән әлагә көрүнүр. Һәмин әлагәни ајры-ајры чүмләләрдә тәкрар олунан сөзләр јаратмышдыр: 1-чи вә 2-чи чүмләләрдә ишләнән **булудларла-булудлар;** 2-чи вә 3-чү чүмләләрдәки **бухардан-бухарла;** 3-чү вә 4-чү чүмләләрдә ишләнән **зөкәм-зөкәм;** 4-чү вә 5-чи чүмләләрдә ишләнән **грипин-грип** вә 5-чи, 6-чы чүмләләрдәки **вируслары-вируслары** шәклиндә тәкрар олунмуш сөзләр. Белә заһири әлагәләнмә олса да, бу парча-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ны мәтн адландырмаг олмаз. Чүнки бурада чүмләләр бир үмуми мә'на бүтөвлүјүндә бир-бири илә бағланмамышдыр, онларын арасында мәнтиги әлагә јохдур. Елә буна көрә дә һәмин парча мәтн дејил, садәчә чүмлә јығыныдыр.

Чүмлә һөкмүн ифадә формасы олдугу кими, мәтн (сөјләмә) дә мәнтиги чәһәтдән бир-бири илә бағлы һөкмләр силсиләси тәшкил едән фикрин — мүһакимәнин ифадә формасыдыр.

Мәтни (сөјләмәни) тәшкил едән һиссәләр мә'на вә грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағланан чүмләләрдән тәшкил олунараг, бир бүтөвлүк јарадыр ки, бунлар дилчиликдә, «мүрәккәб синтактик бүтөвлүк», «абзас» вә ја «компонент» адландырылыр. Мәтни тәшкил едән бу компонентләр (абзаслар) мәтн дахилиндә бир үмуми мөвзу әтрафында мәзмун вә форма чәһәтдән бағланараг ән универсал нитг ваһиди олан мәтни (сөјләмәни) јарадыр.

Мәтни тәшкил едән һиссәләр (чүмләләр) арасында синтактик бағлылыг, әсасән, ики әлагә формасында өзүнү көстәрир: 1) з ә н ч и р в а р и ә л а г ә д ә; 2) п а р а л е л ә л а г ә д ә.

Зәнчирвари әлагәдә мәтнин һиссәләрини (чүмләләри) бир-биринә тәкрар олунан сөз вә ја ифадәләр (вә ја онларын мәтни синонимләри) бағлајыр. Бу јолла әввәлки чүмләдә ифадә олунан фикир сонракы чүмләјә гошулур, кенишләндирилир, беләликлә, һиссәләрин (чүмләләрин) зәнчирвари мәнтиги-грамматик дүзүмү јараныр. Мәсәлән;

«Үзејир Һачыбәјов даһи совет бәстәкарыдыр. О, Азәрбајчан пешәкар мусигисинин банисидир. Бөјүк бәстәкар «Короғлу», «Аршын мал алан» кими мисилсиз әсәрләрин јарадычысыдыр.

Үзејир мусигиси бүллур чешмәдир. Бу чешмәнин шәффаф, тәмиз сујундан һәлә чох-чох нәсилләр ичәчәкдир. Мусиги мәдәнијјәтимиз бу саф чешмәнин үзәриндә јүксәлир вә бундан сонра да јүксәләчәкдир». (А. М ә л и к о в).

Көрүндүјү кими, бу мәтн бир-бири илә мәнтиги-үслуби чәһәтдән бағлы олан ики мүрәккәб синтактик бүтөвлүкдән — абзаслардан ибарәтдир. Биринчи чүмләдә ифадә олунан фикир икинчи вә үчүнчү чүмләләрдә кенишләндирилмиш, бир-биринә зәнчирвари гошулмушдур. Һәр үч чүмләни зәнчирвари бағлајан васитә 1-чи чүмләдәки **Үзејир Һачыбәјов** мүбтәдасына мәтни синонимләр кими 2-чи чүмләдәки **о** вә 3-чү чүмләдә ишләнән **бөјүк бәстәкар** мүбтәдаларыдыр.

Икинчи абзасдакы чүмләләр арасында да әлагә беләдир. Бу абзасдакы чүмләләрдә тәкрар олунан **чешмә** сөзү онлары зәнчирвари шәкилдә бир-биринә бағламышдыр.

Зәнчирвари әлагә формасында һәр сонракы чүмләдә фикрин предмети әввәлки чүмләдәкинин ејнидир. Сонракы чүмләләрдә нәдән данышылдығы биринчи чүмләдән ајдын олур. Сонракы чүмләләрдән һәр һансы бирини мәтндән кәнар охусаг, ола биләр ки, онун мә'насы ајдын олмасын. Анчаг бүтөв мәтн дахилиндә бу чүмләләрин мә'насы мүәјјәндир.

Паралел әлагә формасында исә мәтндәки чүмләләрин һәр бириндә фикрин ајрыча предмети олур. Бунлар санки бири дикәриндән асылы дејил. Лакин заһирән беләдир. Мүстәгил көрүнән бу чүмләләр мәтн дахилиндә мә'нача бир-биринә мөһкәм бағланараг бир мүрәккәб синтактик бүтөвлүк јарадыр вә мәтнин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими чыхыш едирләр. Ашағыдакы мәтндән буну ајдын көрмәк олур:

«Јај фәсли өмрүнүн сон күнләрини баша вуруб бу јерләрдән өтәндә бағларын тәравәтини дә, јашыллығыны да өзү илә апарды. Хәзан кәлди, тәбиәт донуну дәјишди. Јарпаглар саралды, һавалар сојуду, јағмурлу, чискинли күнләр башланды». (С. Г ә д и р з а д ә).

Көрүндүјү кими, мәтни тәшкил едән чүмләләрдән һәр бири мүстәгил фикир објектинә маликдир. Бу објект чүмләләрин һеч бириндә тәкрар олунмамышдыр. Лакин бунлар бир мәзмун әтрафында (пајызын кәлмәси мә'насы) бағланараг, бир мүрәккәб мә'на бүтөвлүјү јаратмыш, беләликлә, мәтнин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими ишләнмишләр.

CamScanner ile tarandı

Һәр һансы нитг үслубуна аид олур-олсун, бу вә ја дикәр мәтндә (сөјләмәдә) чүмләләр арасында синтактик бағлылыг бу ики әлагә формасында өзүнү көстәрир. Лакин мүәјјән нитг үслубу үчүн бунларын һәр икиси ејни дәрәчәдә характерик дејил. Елми, әмәли вә публисистик үслубда олан мәтнләрдә зәнчирвари, бәдии үслубда исә паралел әлагә формасы даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир.

М ә т н и н м ө в з у с у дедикдә, мәтндә тәсвир олунан, һаггында данышылан вә ја мүһакимә јүрүдүлән о б ј е к т (әшја, һадисә вә ја әһвалат) баша дүшүлүр.

М ә т н и н ә с а с ы н д а д у р а н б а ш л ы ч а ф и к и р дедикдә исә тәсвир олунан, һаггында данышылан вә ја мүһакимә јүрүдүлән објектә (әшја, һадисә вә ја әһвалата) верилән гијмәт баша дүшүлүр.

М ә т н и н һ и с с ә л ә р и (абзаслар, чүмләләр) мәтнин әсасында дуран башлыча фикирлә бағланараг, бир мә'на бүтөвлүјү—мөвзу тамлығы јарадыр. Мә'на бүтөвлүјү мәтни шәртләндирән әсас әламәтләрдән биридир. Бу о демәкдир ки, мәтни тәшкил едән һиссәләр (чүмләләр) бирбаша вә ја долајы јолла фикрин предмети илә үзви шәкилдә бағлы олур.

Јазылы вә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләр мәтн (сөјләмә) үзәриндә гурулур. Бунлар исә нитг типинә көрә мүхтәлиф гурулуш—композисија хүсусијјәтинә малик олур. Елә мәтнләр вар ки, онлар гурулуш чәһәтдән тәсвир характерлидир, јә'ни бурада әшјанын, һадисәнин, бир сөзлә, нитгин објектинин әламәтләри (заһири, дахили) мүәјјән мәнтиги ардычыллыгла ачылыр. Еләләри дә вар ки, орада, әсасән, әһвалат, һадисә, онун кедиши данышылыр, нәгл едилир. Belә мәтнләрдә тәһкијә-нағылетмә үстүнлүк тәшкил едир; мүәјјән гисим мәтнләрдә исә һадисә, әшја, үмуми шәкилдә десәк, објектин маһијјәти ачылыр, онун дахили әлагәләри көстәрилир, фактларла әсасландырылыр, үмумиләшдирилир, мүәјјән нәтичә чыхарылыр. Белә мәтнләрдә мүһакимә үстүнлүк тәшкил едир.

Бүтүн бунлар нәзәрә алындыгда шакирдин јаратдығы мәтн (онун иншасы, ифадәси вә с.) гурулуш хүсусијјәтләринә көрә фәргләнән мүәјјән нитг типләринә (жанрлара) ајрылыр: 1) н а ғ ы л е т м ә; 2) т ә с в и р; 3) м ү һ а к и м ә.

Дилчилик бахымындан бунлар нитгин функсионал-мә'на типләри вә ја мүрәккәб синтактик бүтөвлүк һесаб едилир. Дил тәдриси методикасында исә, гејд етдијимиз кими, нитгин типләри кими баша дүшүлүр. Бунлардан һәр биринин өзүнәмәхсус гурулуш вә дил хүсусијјәтләри вар. Истәр јазылы вә истәрсә дә шифаһи формаларда јеринә јетирилән һәр һансы инша вә ја ифадә бу нитг типләриндән биринә аид ола биләр. Онларын гурулуш схеми беләдир:

1. Н а ғ ы л е т м ә:

а) һадисә вә ја әһвалатын башлангычы,

б) һадисә вә ја әһвалатын инкишафы,

в) һадисәнин вә ја әһвалатын сону.

2. Т ә с в и р д ә:

а) әшја һаггында үмуми тәәссүрат, онун јери вә әһәмијјәти,

б) әшјанын үмуми сәчијјәсини тәсдиг едән әламәтләрин ачылмасы—тәсвири.

3. М ү һ а к и м ә д ә:

а) сүбут едилмәли олан фикир—тезис,

б) сүбут едилмә һиссәси,

в) нәтичә.

Әлбәттә, бу схемләр нитг типләриндән һәр биринин гурулушуну тәхмини шәкилдә ифадә едир. Нитгин предметинин характериндән, онун мәзмунундан вә әһатә даирәсиндән асылы олараг, схемдәки һиссәләрин сајыны артырмаг да олар.

Бүтүн бу мәсәләләр рабитәли нитг инкишафы илә бағлы апарылан ишләрин мәгсәдәујғун тәшкили үчүн тә'лимдә нәзәрә алынмалыдыр.

Scanned with CamScanner

МӘКТӘБ ИСЛАҺАТЫ ВӘ ӘДӘБИ ТӘҺСИЛИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты, ССРИ маариф ә'лачысы

Марксизм-ленинизм баниләри әдәбијјата халгын мә'нәви сәрвәти кими јүксәк гијмәт вермиш, истәр фәлсәфә, сијаси игтисад вә тарих үзрә әсәрләриндә, истәр публисистик јазыларында, истәрсә мә'рузә вә чыхышларында әдәби әсәрләрин гәһрәманларындан, мөвзу вә мотивләриндән, фикир вә ифадәләрдән нүмунә, васитә, амил вә форма кими бәһрәләнмишләр.

Әдәбијјат, һәр шејдән әввәл, ичтимаи фикрин хүсуси бир формасыдыр, идеја тәрбијәси ишиндә, естетик тәрбијәдә тә'сирли васитәдир. Мәһз буна көрәдир ки, **«Сов.ИКП мә'нәви вә мадди мәдәнијјәт сәрвәтләринә зәһмәткеш күтләләринин даһа долғун вә дәриндән јијәләнмәсинә, онларын бәдии јарадычылыға фәал чәлб олунмасына бөјүк әһәмијјәт верир.** Партија мәдәни гуручулуға даир Ленин принсипләрини ардычыл рәһбәр тутараг зәһмәткешләрин, бөјүмәкдә олан нәсилләрин ән јахшы вәтән вә дүнја бәдии мәдәнијјәти нүмунәләри әсасында естетик тәрбијәси гајғысына галачагдыр» (Сов.ИКП Програмынын јени редаксијасы. Бакы, Азәрнәшр, 1986, сәһ. 68).

Бөјүмәкдә олан нәслин вәтән вә дүнја бәдии мәдәнијјәти нүмунәләри үзрә елми-нәзәри биликләрә јијәләнмәсиндә әдәбијјат фәнни хүсуси әһәмијјәт кәсб едир, кениш функсијаја маликдир. «Әдәбијјат,— чох дәгиг вә објектив олараг үмумиләшдирилдији кими, — һәләлик мәктәбдә јеканә фәндир ки, ејни вахтда һәм етиканы, һәм фәлсәфәни, һәм сосиолокијаны, һәм дә естетиканы өјрәдир» (Андрејева Е. В зашиту жалости. журнал «Детская литература» 1977, № 3, стр. 3). Бу тә'лими вә тәрбијәви чохфунксијалылығы вә әдәби-бәдии инкишафда мүһүм ролу нәзәрә алынараг һуманитар-естетик силсилә фәнни кими әдәбијјат тәдрисинин, «бәдии тәһсилин јахшылашдырылмасы» «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә башлыча тәләбләрдән бири кими ирәли сүрүлмүшдүр.

«...Кәнчләрин тәһсил вә тәрбијәсинин сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәјә, онлары мүстәгил әмәк һәјаты үчүн һазырлашдырмаға... јөнәлдилмиш» (Сов.ИКП Програмынын јени редаксијасы) мәктәб ислаһаты башга фәнләрлә јанашы әдәбијјат курсунун да мәзмунуну тәкмилләшдирмәји, әсас анлајышлары вә үмдә идејалары сон дәрәчә ајдын ифадә етмәклә тә'лим форма, метод вә васитәләрини тәкмилләшдирмәји зәруриләшдирир.

Әдәби тәһсилин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси бир сыра мәсәләләрин һәллини тәләб едир: дәрс програмлары вә дәрсликләрин һәддән артыг јүкләнмәси арадан галдырылмалы; үмуми орта тәһсилин структуруна ујғун олараг әдәбијјат програмлары тәртиб олунмалыдыр...

Артыг бу ики истигамәт бахымындан мүәјјән иш көрүлмүшдүр: әдәбијјат програмлары лајиһә шәклиндә кениш мүзакирә олунмуш, Маариф Назирлији коллекијасында тәсдиг едилмишдир. Дәрсликләрин һазырланмасы үчүн мүсабигә мәтбуатда охучу күтләсинә чатдырылмышдыр. Әдәби тәһсилин бу вә ја дикәр проблемләри илә бағлы методик төвсијәләр һазырланыб нәшр олунмушдур. Республика Маариф Назирлијинин хәттилә дәрс вәсаитләри, тәдрис лентләри вә валлар, иллүстрасијалар һазырланмасы, нәшри нәзәрдә тутулмушдур. Бүтүн бунлар уғурлардыр. Лакин, әлбәттә, әдәби тәһсиллә бағлы методик тә'минат ишин анчаг бир тәрәфидир. Педагожи просесин сәмәрәлији мүәллимдән, онун ерудисијасындан,

педагожи усталығындан вә елми-нәзәри, методик сәвијјәсиндән чох асылыдыр. Әдәби тәһсилин еффектлији тәдрисә даһа кениш мигјасда јанашмагла сых әлагәлидир. Мүшаһидәләр вә фактлар көстәрир ки, ајры-ајры мүәллимләр әдәби тәһсилин мәгсәд вә вәзифәләринин бир-бирилә бағлы тәрәфләри систем һалында өјрәтмирләр. Бунларын бир гисми аналожи нөгсанлар кими даһа чох мүшаһидә едилир.

Елми-методик әдәбијјатда биографија дәрсләринә хүсуси әһәмијјәт верилир. Бу дәрсләрдә шакирдләр мәдәнијјәт тарихимизин мүәјјән дөврү һаггында мүәјјән билик мәнимсәјирләр; биографик фактлар кечиләчәк әсәрин идеја вә бәдии мәзмунунун баша дүшүлмәсинә стимул јарадыр (Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси. II һиссә, Бакы, «Маариф», 1976, сәһ. 216—252).

Дәрсликләрдә (VIII—X синифләрин) әсасән 2—3 сәһифәлик очеркдән ибарәт олан биографик материал елми-публисистик үслубда гәләмә алыныр, шакирдләрә сәнәткарын дүнјаја көз ачдығы вә вәфаты илләри, тәһсили, әсәрләринин нәшри вә ја тамашаја гојулмасы тарихләри вә с. барәдә тарихи-хроноложи информасија верир. Мүшаһидә вә тәчрүбә фактлары тәсдиг едир ки, шакирдләр биографија дәрсләриндә сәнәткарын һәјаты вә јарадычылығы илә бағлы, ән јахшы һалда бир нечә тарихи әзбәрләјиб јадда сахлајырлар. Һалбуки сәнәткарын әдәбијјат тарихиндә, ичтимаи фикир тарихиндә ролу, јери һәмин дөврүн әдәби-мәдәни инкишафы фонунда (тарихлә әдәбијјатын әлагәси тә'мин едиләр) ајдынлашдырылмалыдыр. Биографик материалларын тәдриси просесиндә сәнәткарын вәтәнпәрвәрлији, һуманизми, әзмкарлыг вә мүбаризлији, әхлаги-мә'нәви сафлығы нүмунәсиндә тәрбијәнин реал имканлары ортаја чыхыр. Тәәссүф ки, дәрсләрдә чох аз мүәллим бу имканы нәзәрә алыр.

Тарихән јашајан, өз дөврүнүн вә ја өзүндән әввәлки мәрһәләнин һадисәләрини гәләмә алан, бәдии салнамә јарадан гүдрәтли шәхсијјәтин һәјаты, әдәби-ичтимаи фәалијјәти өз нөвбәсиндә сонралар инчәсәнәт саһәләри, бәдии публисистика үчүн мөвзуја чеврилир.

Хагани, Мәһсәти, Низами, Нәсими, Фүзули, Хәтаи, Вагиф, Вазеһ, Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Сејид Әзим, Н. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Мирзә Чәлил, Н. Нәриманов, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы, Сәмәд Вурғун кими сәнәткарларымызын һәјаты вә әдәби-ичтимаи фәалијјәтини епизодларда образлы шәкилдә (бә'зән хатирәләр, мемуарлар әсасында) әкс едән рәвајәт, һекајә, повест, роман, ше'р, поема јарадылмыш, бәдии филмләр чәкилмишдир. Бу әсәрләрдә тарихи дөвр тәсвир олунур, әдәби-тарихи шәхсијјәтин халга, торпаға мәһәббәти, бејнәлмиләлчилији, вәтәнпәрвәрлији, әмәјә вә әмәк адамларына, халга, онун зәнкин јарадычылығына мүнасибәти, әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри, етик вә естетик бахышлары ифадә олунур. Тарихи мә'хәзләрә, мүасирләрин гәләм мәһсулларына, шаһидләрин хатирәләринә әсасән јарадылмыш бу тарихи-бәдии образларын дәрки даһа асандыр. Бу әсәрләрдә сәнәткар санки «икинчи дәфә дүнјаја кәлир», јүксәк амаллар, нәчиб идејалар наминә мүбаризә едиб јашајыр, бир нев тарихилији бәдии-естетик мәзијјәтләр чилалајыб тамамлајыр, даһа мөһтәшәм, биткин, камил әдәби-тарихи шәхсијјәт «јараныр».

Доғрудур, бу әсәрләрин гәһрәманлары олан сәнәткарлар тарихдә олдуғу кими гәләмә алынмырлар. Фактлар, епизодлар јарадычылыг призмасындан кечирилиб чилаланыр, тарихи һадисә мүасир дөвр бахымындан гијмәтләндирилир, камилләшдирилир.

Ортаја белә бир суал чыха биләр: ахы бу әсәрләрин охусу вә ја тамашасына бахыш хејли вахт апарыр? Әлбәттә, суал тәбиидир. Лакин сәнәткарларла бағлы әсәрләрин охусуну һәлә јај тә'тили заманы тапшырмаг олар (1); мөвзунун тәдри-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

синə бир нечə күн галмыш тапшырмаг пис нəтичə вермəз (2); бу иш синфин əн јахшы охујан шакирдлəриндəн ики-үч нəфəрə һəвалə едилəр, əлавə мəшғəлəлəрдə мə'рузəлəр, сөһбəтлəр, суал-чаваб дəгигəлəри əсəр барəдə синифдə ајдын тəсəввүр јарадар (3). Классик сəнəткарларымызла бағлы бəдии филмлəр — «Низами», «Нəсими», «Сəбуhи» көстəрилмишдир (мави екранда, кинотеатрларда).

Биографик материалларын өјрəдилмəси заманы бəдии филмлəрə бахыш (јахуд бахышдан алынмыш емпирик биликлəр), бəдии əсəрлəрин мəзмуну илə танышлыг нəтичəсиндə əдибин һəјат вə јарадычылыг јолу, шəхсијјəти һаггында кениш, образлы-емосионал информасија алыныр; онун мəдəнијјəт тарихимиздə ролу ајдынлашдырылыр; классик əдəбијјатла мүасир əдəбијјатын варислик əлагəси тə'мин едилир. Шакирдлəрин əдəби-тарихи мə'луматы хејли дəрəчəдə кенишлəнир. Башга бир чəһəт тə'мин едилир; əдəбијјатын инчəсəнəтин дикəр нөвлəри илə əлагəли өјрəдилмəси саһəсиндə илк аддым атылыр.

Əдəбијјатын инчəсəнəтин башга нөвлəри илə əлагəли тəдриси јолларына педагожи мəтбуатда тохунулмушдур (С. Əлијев. Зəрури мəсəлəлəр. «Азəрбајчан мүəллими» гəзети, 19 декабр 1984-чү ил. Ш. Мəммəдов. Əдəбијјатын инчəсəнəтин дикəр нөвлəри илə əлагəли өјрəдилмəси. «Азəрбајчан мүəллими» гəзети, 21 декабр 1983-чү ил). Һəмин мəсəлəнин актуаллығына мəктəб ислаһатында бир даһа диггəт јетирилмишдир. Белə ки, мəктəбдə əдəбијјат курсунун мəзмунуну тəкмиллəшдирмəклə јанашы, «мусиги, рəссамлыг, əдəби јарадычылыг вə кино сəнəти үзрə факултатив мəшғəлəлəр вə синифдəнхарич иш үчүн програм вə вəсаити тəкмиллəшдирмəјə даир тəклифлəр» һазырламаг (Сов.ИКП МК-нын вə ССРИ Назирлəр Советинин «Кəнчлəрин үмуми орта тəһсилини даһа да тəкмиллəшдирмəк вə үмумтəһсил мəктəбинин иш шəраитини јахшылашдырмаг һаггында» гəрары. Үмумтəһсил вə пешə мəктəби ислаһаты һаггында. Сəнəдлəр вə материаллар топлусу, Бакы, Азəрнəшр, 1984, сəһ. 72) вачиб мəсəлə кими ирəли сүрүлмүшдүр.

Əдəбијјатын инчəсəнəтин нөвлəри илə (даһа конкрет көтүрсəк, əдəбијјат тарихи мəктəб курсундан ајры-ајры мөвзуларын мүвафиг мөвзулу кино, театр, теле вə ја радио театры, ме'марлыг вə рəссамлыг əсəрлəри илə) əлагəли өјрəдилмəси бир нечə бахымдан фајдалыдыр. Шакирдлəрин һəјати (емпирик) билик вə бачарығына əсасланылыр вə бунунла дəрсдə шакирдлəрин фəаллығы тə'мин олунур. Мəктəблилəр ејни мөвзунун мүхтəлиф формада бəдии-образлы ифадəсини мəнимсəјир, һəр бир саһə үзрə мүəјјəн нəзəри билик əлдə едирлəр. Бурадан башга бир тə'лим мотиви ортаја чыхыр. Бу, əдəби тəһсилин мəзмунуну зəнкинлəшдирəн дикəр сəнəт саһəлəри үзрə информасијаларын алынмасы, излəнмəси проблеминин һəлли мəсəлəсидир. Бу информасијалар һачан алынмалыдыр?

Апарылмыш сосиоложи тəдгигатлар марагла фактларын ашкара чыхарылмасы илə нəтичəлəнмишдир; орта тəһсил иллəриндə һəр бир кəнч 15.000 саат телевизија гаршысында вахт кечирир. Һалбуки орта тəһсил иллəриндə һəр бир шакирд тəдрис мүəссисəсиндə 12.000 саат олур (Редько Г. Школьник у телеэкрана. «Правда», 8 август 1983 г.). 15.000 саат шакирдин асудə вахтынын бир һиссəсини тəшкил едир. Һəмин сосиал сəрвəтин сəмəрəли сəрфи проблеминин һəлли мүəллимдəн, онун ев мүстəгил ишлəрини əһатəли вə мараглы гурмасындан асылыдыр. Бу мəсəлəнин һəллиндə күтлəви информасија вə тəблиғат васитəлəри мүəллимин əн бөјүк вə əвəзсиз көмəкчисинə чеврилир. Мəктəб ислаһаты Əсас истигамəтлəриндə һəмин проблемə тохунулмуш, «күтлəви информасија васитəлəри мүəллимин... фəал вə даими көмəкчиси олмалыдыр» фикри гəти шəкилдə гојулмуш, бунунла əлагəдар телевизија вə радио илə тəдрис верилишлəринин кенишлəндирилмəси, онларын мəзмунунун јахшылашдырылмасы вəзифəлəри гејд олунмушдур (Үмумтəһсил вə пешə мəктəби ислаһаты һаггында. Сəнəдлəр вə материаллар топлусу. Бакы, Азəрнəшр, 1984, сəһ. 53).

Азəрбајчан телевизијасынын тəдрислə бағлы верилишлəринин һəчми һəфтəлик програмда хејли јер тутур. Үстəлик телевизијанын өз мөвгеји вə кениш аудиторијасы олан «Озан», «Дастан ахшамы», «Нəғмəли сəтирлəр», «Əдəбијјатшүнаслыг вə заман» адлы верилишлəри дə əдəби-бəдии информасија зəнкинлији илə сечилир. Азəрбајчан телевизијасынын əдəби-бəдии инкишаф бахымындан имкан вə васитəлəринə сəтирлəрин мүəллифи тəрəфиндəн гəзет мəгалəсиндə тохунулмушдур (Телевизија вə əдəби-бəдии инкишаф. «Азəрбајчан мүəллими», 23 нојабр 1983-чү ил). Мүшаһидəлəр, мəктəб тəчрүбəси илə танышлыг тəсдиг едир ки, əдəби тəһсилин сəмəрəлилији, бəдии-естетик инкишаф мəгсəди илə күтлəви информасија васитəлəринин имканларындан дəрслəрдə, əлавə мəшғəлəлəрдə там истифадə олунмур. Һалбуки телевизија вə радионун бир нечə иллик материалларынын тəһлили көстəрир ки, верилишлəрин бөјүк бир һиссəси шакирдлəрин əдəби-бəдии инкишафына мүсбəт тə'сир көстəрəн зəнкин информасијалы, мараглы вə бахымлы верилишлəрдир. Тəəссүф ки, фəнн мүəллимлəри теле вə радио информасијалардан истифадə етмирлəр (1); истифадə системсиз олур (2); информасијалардан истифадə јолларынын методикасы мəнимсəнилмəмишдир; информасијалардан бу вə ја дикəр шəкилдə истифадə анчаг синифдəнхарич иш процеси илə мəһдудлашдырылыр...

Бу ишин габагчыл тəчрүбə əсасында тəшкили мүсбəт нəтичəлəри илə сечилир. Информасијалардан истифадəнин сəмəрəли јолларындан бири һəфтəлик програм үзрə верилишлəрин əввəлчəдəн синифдə е'лан олунмасыдыр. Евдə верилиш излəнилир. Мүəллим алынмыш информасијалар əсасында шакирдлəрин билик вə бачарыгларыны дəринлəшдирир. Бу дəринлəшдирмə, тамамлама ики формада апарылыр: 1) мүəллим програм материалларынын тəдрисини теле вə ја радио верилишлəрлə əлагəлəндирир (мүвафиг мөвзулар олдугда); 2) бир вə ја бир нечə мөвзу үзрə верилишлəрин излəнилмəси нəтичəсиндə топланылмыш информасијалар дəрнəк вə ја синифдəнхарич мəшғəлəлəрдə тəһлил вə шəрһ олунур, үмумилəшдирилир. Бу информасијаларын топланылмасы өзү шакирд мүстəгил ишлəринин бир нөвү сајыла билəр. Һəмин иши ашағыдакы формаларда һəјата кечирмəк олар: шакирдлəрə верилишлəри динлəмəк, алынан информасијалар əсасында гејдлəр апармаг, бунларын ичəрисиндəн башлыча оланлары сечиб ајырмаг тапшырылыр; верилишлəр магнитофон лентлəринə көчүрүлүр, бунлардан сонрадаң мүвафиг мөвзуларын тəдриси просесиндə вəсаит кими истифадə олунур. Фəалијјəтин əн оптимал нөвү верилишлəр һаггында шакирдлəрə рефератлар јаздырмаг, дивар гəзетлəри үчүн мəгалəлəр һазырлатмаг, алынмыш информасијалардан инша јазыларда истифадə етмəкдир...

Радио вə телевизија верилишлəринин лентə алмаг, телеверилишлəрдəн мүнасиб кадрлары екрандан фотоапаратла чəкмəк нəтичəсиндə аз вахт əрзиндə мүəллимин əлинин алтында зəнкин фото вə фонотека топланыр. Қабинетдə сахланылан бу лентлəр — магнитофон лентлəри əдəби-бəдии мəнбə, гајнаг, əлавə васитə олур. Мүəллим бу лентлəрдəн истифадə етмəклə диафилм вə ја енифилм һазырлаја билəр (шакирдлəрин гүввəси вə иштиракилə). Енифилм вə магнитофон лентиндəн синхрон шəкилдə истифадə емоси-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

оналлығы тә'мин едир, көрмә вә ешитмә васитәсилә алынан информасијалар әлагәләндирилмиш шәкилдә билик вә бачарыглара чеврилир.

Бурадан башга бир проблем ортаја чыхыр. Бу, информасијаларын алынмасы вә ишләнмәси мәгсәдилә мүәллимләрин әлбир ишинин тәшкил едилмәси вә онлара мәктәб рәһбәрлијинин әмәли көмәк көстәрмәсидир.

Мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнн бирләшмәләринин бөјүк бир гисминин фәалијјәти формал характер дашыјыр. Белә ки, садәчә олараг, нечә дејәрләр, «үзүјола» мүәллимләрдән бири бирләшмәјә рәһбәр тә'јин олунур. О да һәр ај «кечирилән» ичласын протоколуну јазыр, нечә илләрдән бәри дәфәләрлә үзү көчүрүлән, факты, ситаты артыг мүасир дөврлә сәсләшмәјән «мә'рузәләри» мин бир әзијјәтлә мүәллимләрдән алыб говлуглары гајдаја салыр. Һалбуки методбирләшмәләр үмумтәһсил мәктәбләриндә бир нөв миникафедра олмалы, бир нөв тәдрис-методика кабинети функсијасыны јеринә јетирмәлидир. Һәлә дәрс илинин илк күнүндән иллик мөвзулар (јери кәлдикчә чари мәсәләләр әлавә олунмаг вә нәзәрә алынмагла) кениш мүзакирә едилмәли, илк нөвбәдә һәр бир мүәллимин тәчрүбәси, бачарыг вә тәшәббүскарлығы, потенсиал имканлары нәзәрә алынмагла мә'рузәләр пајланмалыдыр (онларын өзләринин гејдләри әсас көтүрүлмәклә). Мәһз бу заман бирләшмәнин фәалијјәтинин сәмәрәлилијинә зәманәт вермәк олар. Бу исә, мәктәб рәһбәрлијинин өзүнүн мәсәләјә бәләдлијиндән, принсипиал мүнасибәтиндән, габагчыл тәчрүбә фактлары әсасында мүәллим әмәјини мә'нәви чәһәтдән стимуллашдырмасындан асылыдыр.

Әдәби тәһсилин проблемләриндән ири әдәбијјатдан факултатив рограмларын тәртиби илә бағлыдыр. Бакы Шәһәр МТИ-нин 1982-чи илдә ротопринт јолу илә нәшр етдирдији «Фолклор вә Азәрбајчан әдәбијјаты» мөвзусунда факултатив курс прграмларыны нәзәрә алмасаг, бу саһәдә мәктәбләримизин бөјүк еһтијачы вардыр. Мараглы вә актуал проблемләрлә бағлы мүвафиг курс програмларынын һазырланмасы, кениш ичтимаијјәтә чатдырылмасы әдәби-естетик тәмајүллү пешәләрә истигамәтләндирмә, пешәсечмә ишиндә мүәллим фәалијјәтинин сәмәрәлилији үчүн ән дәјәрли педагожи-методик тә'минат олар. Програмларын олмамасы әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләр үчүн саатларын бир нөв дәрс кими тәшкили илә нәтичәләнир, ефект вермир.

Әдәби тәһсилин сәмәрәлилијинин артырылмасында мүһүм васитә вә амилләрдән бири синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдир. Үмумијјәтлә, әдәбијјатдан синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр педагожи просесин башлыча тәркиб һиссәси олуб, дәрсләрдә башланан әдәби-бәдии һазырлыг просесини кенишләндириб дәринләшдирир.

Елми-методик әдәбијјатда синифдәнхарич ишин **күндәлик** (синифдәнхарич охуја рәһбәрлик), **епизодик** (охучу конфрансллары, сәһәрчикләр, ахшамлар, екскурсијалар, јүрүшләр вә с.), **дөври** (дәрнәк ишләри, бирликләр, клублар, музејләр вә с.) кими нөвләри көстәрилир; бунларын **фәрди, груп шәкилли** вә **күтләви** формалары гејд олунур.

Әдәбијјатдан синифдәнхарич ишләрин бир нөвү фолклорла бағлыдыр. Классик ирсә, мадди вә мә'нәви сәрвәтә партија вә дөвләт гајғысынын чанлы ифадәси олан гәрар вә көстәришләрлә әлагәдар халг поетик јарадычылығына, мусиги фолклоруна мараг даһа да артмыш, хүсусән Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын «Республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә фолклор нүмунәләринин топланылмасы һаггында» гәрарындан (1982-чи ил) сонра тәдрис мүәссисәләриндә фолклорла бағлы

CamScanner ile tarandı

синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр кенишләндирилмишдир.

Мүшаһидә, мөвчуд мәктәб тәчрүбәси фактларынын тәһлили көстәрир ки, бу истигамәтдә газанылмыш уғурлары дәринләшдирмәк, гаршыдакы илләрдә көрүләчәк ишләри еффектли тәшкил етмәк үчүн фолклор үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишин даһа јахшы, фајдалы форма вә нөвләриндән истифадә олунмалыдыр. Бу мәсәлә «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дә хүсуси гејд олунмушдур: «..клубларын, музејләрин, дәрнәкләрин, лекторијаларын фәалијјәти чанландырылсын».

Тәчрүбә көстәрир ки, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты үзрә синифдәнхарич ишин ән күтләви, даһа рәнкарәнк нөвләрини әһатә едән формасы халг јарадычылығы клубудур.

Дәрнәјә нисбәтән клуб даһа бөјүк, әһатәли вә кениш мигјаслыдыр. Бурада, елми-методик әдәбијјатда да көстәрилдији кими, 150—200-ә гәдәр мүхтәлиф вә паралел синиф шакирдләрини бирләшдирмәк олар.

Клубда мүхтәлиф бөлмәләр јаратмаг, мүхтәлиф јаш групларындан олан шакирдләри әһатә етмәк мүмкүндүр. Бөлмә өзүнә хас хүсусијјәтә малик дәрнәкдир вә бу бөлмәләрин һәр биринин өз иш планы олур. Фолклор үзрә синифдәнхарич ишин клуб формасы әдәби-дијаршүнаслыгдан онунла фәргләнир ки, бурада бүтүн нөвләр анчаг шифаһи халг әдәбијјаты илә бағлыдыр.

Клуб үзвләри үч јаш групуна бөлүнмәлидир: ашағы, орта вә јухары синиф шакирдләри. Ашағы синифләрдән олан үзвләрлә иш нөвләри орта вә јухары синифләрдән олан үзвләрлә иш нөвләриндән фәргләнмәлидир.

Ашағы групун үзвләри ибтидаи вә IV—V синифләрин шакирдләриндән тәшкил олунур. Онлар сәһәрчик, викторина вә әдәби-бәдии ахшамларда јанылтмач, дүзкүләр, санамалар дејир, тапмача сөјләјир, маһнылар охујур, кичик ролларда чыхыш едирләр. Бу групун үзвләри орта вә јухары синифләрдән олан үзвләрин кечирдикләри тәдбирләрдә (архив вә кушә јарадылмасы, бүллетен, дивар гәзети вә әлјазма һалында журнал бурахылмасында, нағыллар, бајатылар, гаравәлли вә ләтифәләр, ашыг јарадычылығы) мөвзуларында тәдбирләрдә иштирак едир, гүввә вә бачарыглары даирәсиндә көмәк көстәрирләр.

Орта јаш групуна дахил олан үзвләр (VI—VII синифләр) дәрсликләрдә олмајан жанрлара аид нүмунәләрин үзүнү көчүрүр, радио вә телевизија верилишләрини изләјир, сәсләндирилән сөз сәнәти инчиләрини гәләмә алыр, мусиги фолклоруна аид лент вә валлар әлдә едир, бунларын груплашдырылмасы, архив материалы вә кушә експонатларына чеврилмәсиндә әмәк сәрф едирләр.

Јухары синифләрдән олан үзвләр (VIII—X синифләр) топланмыш нүмунәләри мүгајисә едир, груплашдырыр, архив материалы кими гајдаја салыр, кушәдә топлајыр, радиода сәсләндирир, дивар гәзети вә әлјазма һүгугунда журнал чыхарыр, музеј експонатлары һазырлајыр, сөһбәтләр кечирир, халг тамашаларыны сәһнәләшдирир, елми әдәбијјатдан истифадә јолу илә мә'рузәләр һазырлајырлар.

Кәнч фолклорчулар клубу үчүн илк нөвбәдә характерик ад сечилмәли, бөлмәләр адландырылмалы, һәр бөлмә үчүн план тәртиб олунмалы, илин әввәлиндә план мүзакирә вә тәсдиг едилмәли, дәрс илинин сонунда көрүлән ишләрә јекун вурулмалы, гаршыдакы дәрс илиндә көрүләчәк ишләрлә бағлы јај тапшырыглары верилмәлидир.

I. Ташкилат-тәртибат бөлмәси: 1. Ел сөзүнүн сорағында. 2. Архивчиләр, операторлар, китабханачылар.

II. Бәдии сөз, мусиги фолклору, халг театры бөлмәси: 1. Ифадәли оху усталары. 2. Халг нәғмәләри, ел мусигиси. 3. Молла Нәсрәддин

Scanned with CamScanner

нәвәләри. 4. Халг ојуну, ел тамашалары.

III. Јарадычылыг бөлмәси: 1. Кәнч фолклорчулар. 2. Клубун салнамәчиләри. 3. Халг сәнәтиндән өјрәнирик.

Һәр бөлмәнин өзүнәмәхсус иш нөвләри вардыр. Биринчи бөлмәнин үзвләри үчүн характерик фәалијјәт нөвләри бунлардыр: **експедисијалар, сөһбәтләр, көрүшләр, тәртибат ишләри.**

Икинчи бөлмәнин фәалијјәтиндә **сәһәрчикләр, бәдии һиссәләр, тамашалар, викторина вә күлүш дәгигәләри** кими иш нөвләри хүсуси јер тутмалыдыр.

Үчүнчү бөлмәдәки һәр дахили бөлмәнин өз характерик иш нөвү вардыр. Кәнч фолклорчулар групунун үзвләри китаблар вә архив материаллары үзәриндә ишләјир, мә'рузә вә мүһазирәләр һазырлајыр, әдәби-бәдии ахшамларда, диспут вә конфрансларда чыхыш едирләр.

Клубун салнамәчиләри — дивар гәзети вә бүллетен бураханлар, радиоговшағы үчүн верилиш һазырлајанлар мәгаләләр јазыр, радиомонтажлар дүзәлдирләр. «Фолклор» әлјазма журналынын һазырланмасында кәнч «журналистләрлә» јанашы, кәнч «тәдгигатчылар», рәссамлыг габилијјәти оланлар да иштирак едирләр.

Бу бөлмәнин сонунчу групунда шаирлик, бәстәкарлыг, рәссамлыг, һејкәлтарашлыг исте'дады вә габилијјәти оланлар бирләширләр. Онлар классик сәнәткарларын нүмунәсиндә шифаһи әдәбијјатдан истифадә ән'әнәсини өјрәнир, илк гәләм тәчрүбәләриндә фолклордан сых-сых бәһрәләнирләр.

Фолклор (үмумијјәтлә әдәбијјат) үзрә синифдәнхарич ишин клуб формасындан истифадә даһа кениш мигјасда шакирдләри әһатә едир, онларын әдәби-бәдии тәһсили, естетик тәрбијәси бахымындан асудә вахтлары сәмәрәли тәшкил олунур. Клубун фәалијјәти шакирдләри тә'лим әмәји илә әһатә едир, онларын мүвафиг бачарыг вә габилијјәтини ашкара чыхарыб дәринләшдирир, мүәјјән пешәләрә доғру истигамәтләндирмәдә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Әдәби тәһсилин мәктәб ислаһаты тәләбләри сәвијјәсиндә гурулмасыны тә'мин едәчәк елми-методик тә'минатын тәрәфләри чохдур. Бунларын сырасында театр вә музејләрин мәктәблә әлагәсинин мөһкәмләндирилмәси, әдәби-дијаршүнаслыг ишләринин тәшкили, јарадычы тәшкилатларын педагожи коллективләрә көмәји бу вә ја дикәр бахымдан аз әһәмијјәтли дејилдир. Лакин бир мәсәләнин һәлли, өзү дә оператив һәлли даһа вачиб вә зәруридир. Бу, **тә'лимин әјаниләшдирилмәси илә сых бағлы олан тәдрис филмләри, диафилмләр истеһсалы, буклет вә сәјјар сәркиләрин нәшри, шакирд китабханасы серијасындан иллүстрасијалы китабларын нәшридир.**

Әдәби тәһсил әдәби-бәдии инкишафы тә'мин едир, бәдии-естетик, әмәк вә мә'нәви тәрбијә бахымындан кениш имканлыдыр. Белә олан һалда бир јазыда әдәбијјат тәдрисинин бүтүн тәрәфләрини әһатә етмәк мүмкүн дејил. Лакин бир амили, һәм дә әдәби тәһсил проблемләринин һәллиндә мүһүм рол ојнајан амили гејд етмәмәк олмур: бу, мүәллимин, **әдәбијјат мүәллиминин өзүнүн тәдрисә јарадычы мүнасибәти амилидир.**

Беләликлә, һәр бир мүәллим мөвзунун тәдрисинә даһа кениш мигјасда һазырлашмалы, програм тәләбләри илә јанашы һәјатын тәләбләрини дә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВУН ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Елман ГУЛИЈЕВ

Лерик рајону, Кәлвәз кәнд орта мәктәбин мүәллими

Орта мәктәбдә нисбәтән кениш өјрәнилән јазычылардан бири дә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, халг јазычысы Мирзә Ибраһимовдур. Мән X синифдә јазычынын јарадычылығы һаггында бәһс едәркән М. Ибраһимову шакирдләрә әдәбијјат вә сәнәт аләминә сонсуз еһтирасларла кәлән, мүхтәлиф әдәби жанрларда јазыб-јарадан бөјүк бир јазычы, тәнгидчи, гијмәтли елми мәгаләләрин мүәллифи вә ичтимаи хадим кими тәгдим едирәм.

Мә'лумдур ки, М. Ибраһимов бәдии јарадычылыгла јанашы паралел сурәтдә совет әдәбијјатынын идеја-бәдии кешијиндә дуран алим вә тәнгидчи кими дә шөһрәт газана билмишдир. Иш тәчрүбәсинә әсасән белә бир нәтичәјә кәлирәм ки, X синифдә халг јазычысы М. Ибраһимовун әдәби-тәнгиди фәалијјәтинә кениш јер верәркән Азәрбајчан әдәбијјатынын, еләчә дә бүтүнлүкдә совет әдәбијјатынын бугүнкү әдәби просеслә бағлы олан нәзәри-естетик проблемләрини мәктәблиләрә шүурлу чатдырмаға наил олмаг мүмкүндүр.

Әдибин јарадычылығы һаггында бәһс едәркән гејд едирәм ки, М. Ибраһимовун әдәби-тәнгиди јарадычылығында — «Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән», «Һәјат вә әдәбијјат», «Көзәллик гануну илә», «Әдәби гејдләр», «Ашыг поезијасында реализм» «Бөјүк демократ», «Бөјүк сатира устасы», «Бөјүк шаиримиз Сабир» адлы китабларында, әдәби тәнгиди мәгаләләриндә партијалылыг, хәлгилик, мүасирлик, ән'әнә вә новаторлуг, мүсбәт гәһрәман, јазычы шәхсијјәти вә с. мәсәләләр диггәти чәлб едир.

Тәнгидчијә көрә о әдәбијјат бөјүкдүр ки, руһән әзәмәтлидир, бәшәри һиссләрлә јашајыр. Бөјүк әдәбијјаты мүасирлик вә реализм тәләби һәмишә бирләшдирир. Мүәллиф мүасирлијин маһијјәтини әсәрин идеја-бәдии истигамәтиндә, јазычынын һәјата вә инсана јанашма үсулунда көрүр. Тәсадүфи дејилдир ки, М. Ибраһимовун «Сәнәт һәјатдан гида алыр. Әкәр јазычы бир инсанын инкишафыны көстәрәркән, онун психоложи тәсвириндә јанлыш хәтләр чәкирсә, демәли, о, гаршысында дајанмыш инсаны дүз көрмәмишдир» — сөзләри онун тәнгиди фикир тарихиндә гырмызы хәтлә кечир.

М. Ибраһимов бир сыра мәгаләләриндә шәхсијјәтин, дүнјакөрүшүн, тәчрүбәнин бөјүк ролундан danышыр. О, әдәби-тәнгиди мәгаләләриндә белә гәнаәтә кәлир ки, бәдии јарадычылыгда исте'дад һәр шеји һәлл етмир. Идеала инам, һәјат ахарына дүзкүн мүнасибәт исте'дады ганадландырыр. Һәјата архалананлара дөврүн өзү материал верир. Мирзә Ибраһимов «Короғлу» мөвзусуна Үзејир Һачыбәјовун мүрачиәт етмәсини дөврүн тәләби һесаб едир вә јазыр ки, Үзејир Һачыбәјовун «Короғлу» кими өлмәз гәһрәманлыг епосуна мүрачиәт етмәси бир нөв заманәнин, халг һәјатынын вә дөврүн сифариши иди. «Короғлу»нун гәһрәманлыг мотивләри јени дүнја гуран, бәшәр тарихинин истигамәтини дәјишән совет халгынын гәһрәман илләринә вә гәһрәманлыг руһуна ујғун кәлирди. Бәстәкар әсәри јазаркән чох ајдын фикирләрлә јашамыш, тамамилә дәрк олунмуш ичтимаи-естетик идеалы бәдии сурәтләрлә чанландырмышдыр.

Көркәмли алим мүсбәт фикри тәсдигләјән әсәрләри даһа чох тәгдир едир. Новаторлуг вә хәлгилији һә-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

јатиликлә гаршылыглы әлагәдә көтүрүр.

Һәр бир бәдии әсәрин идеја вә мәзмуну онун билаваситә мүсбәт образы илә гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Одур ки, мүсбәт характер јаратмаг мәсәләси совет әдәбијјатында башлыча мәсәлә кими һәмишә диггәт мәркәзиндә дурур.

Бу мүһүм мәсәләнин елми чәһәтдән тәһлили дә М. Ибраһимовун диггәтиндән кәнарда галмамышдыр. О белә бир гәнаәтә кәлир ки, мүсбәт гәһрәман јазычынын узун мүшаһидәләри нәтичәсиндә һәјатын мүрәккәб, драматик мүбаризәләри ичәрисиндән сечилдикдә даһа инандырычы вә даһа чанлы чыхыр. Бу һагда мүсбәт образын һәр сөзү мә'налы вә ибрәтамиз олур. Онун фикринчә сурәти идеаллашдырмаг лазым дејилдир, ону арзу вә әмәлләри илә тәсвир етмәк лазымдыр.

Халг јазычысы М. Ибраһимов елми јарадычылығында доғру олараг сүбут едир ки, сөһбәт нәдән јазмагдан јох, нечә јазмагдан кетмәлидир. Бу хүсусда о, фикрини белә тамамлајыр: «Новаторлуг үслубу вә јахшы ән'әнәләри инсаны нечә әкс етмәси илә өлчүлүр. Бизим әдәбијјатымызын гәһрәманы јени инсандыр, ингилабын тәрбијә етдији адамдыр, кәләчәјин гуручусудур, коммунизм уғрунда мүбариздир, һәркаһ бу адамы дүзкүн әкс етдирсәк, онун мүрәккәб мүбаризәсини, һәјатынын севинч вә кәдәрини, иш шәраитини, мә'нәви јүксәлишини, өз мүрәккәб мүбаризәсиндә бурахдығы сәһвләри вә бүдрәмәләри доғру көстәрсәк, һәм маһијјәт, һәм дә форма е'тибары илә новатор әсәр јазмыш оларыг. Чүнки әдәбијјатда новаторлуг әкс олунан реал һәјатын вә мүбаризәнин мә'на јенилији илә бағлыдыр». М. Ибраһимов елми-техники тәрәгги дөврүнүн гуруб-јарадан адамларынын бәдии образларыны јүксәк бәдии сәнәткарлыгла гәләмә алмағы совет јазычыларынын әсас вәзифәси һесаб едир.

Бу мүһүм мәсәләнин елми чәһәтдән тәһлили М. Ибраһимовун диггәтиндән кәнарда галмамышдыр. О, белә бир гәнаәтә кәлир ки, мүсбәт гәһрәман јазычынын узун мүшаһидәләри нәтичәсиндә һәјатын мүрәккәб, драматик мүбаризәләри ичәрисиндән сечилдикдә даһа инандырычы вә даһа чанлы чыхыр. Бу заман мүсбәт образын һәр сөзү мә'налы вә ибрәтамиз олур, фәлсәфәси инсанларын һәјатында, јашајышында нәји исә ајдынлашдырыр.

Һәр бир бәдии әсәрин идеја вә мәзмуну онун билаваситә мүсбәт образы илә гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Одур ки, мүсбәт характер јаратмаг совет әдәбијјатында әсас проблем кими һәмишә диггәт мәркәзиндә дурур.

Бөјүк алим ејни заманда бәдии тәфәккүрүн ән јүксәк зирвәси олан. дүзкүн бир јарадычылыг методу кими материалы һәјатдан алан сосиалист реализминин мәзмун, үсул вә васитәләри илә дә ардычыл сурәтдә мәшғул олмуш вә чәсарәтлә демәк олар ки, үмумсовет әдәбијјатында бу саһәдә көркәмли наилијјәтләр әлдә етмишдир.

М. Ибраһимова көрә сосиалист реализми методуну һеч бир заман дөврүн фәлсәфәсиндән, онун бөјүк һәгигәтләриндән, марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Онун фикринчә тарихи сынаглардан чыхмыш бу метод сәнәткара букүнкү мүасир һәјатымызын ичәрисиндә сабаһын, кәләчәјин апарычы амил вә нишанәләрини көстәрмәји бачарыр, тәмсил етдији халгын мө'чүзәләр јарадан әмәјини бәдии сәнәтин е'чазкар күзкүсүндә әкс етдирмәјин јолларыны көстәрир.

ИКИ ҺЕКАЈӘНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Хәдичә СЕЈДИМАЛЫЈЕВА

Абшерон рајону, Һөкмәли гәсәбә орта мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олан Ејнулла Ағајевин «Күнәш доғачаг», «Апрел сәһәри» һекајәләри IV синифдә тәдрис едилир. Бу әсәрләрдә пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленинин бүтүн дүнја ушагларына гајғысы, онларын хошбәхт һәјаты уғрунда мүбаризәси, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәләр вә с. ушаг психолокијасына ујғун тәсвир едилир.

Бу әсәрләр мәктәблиләрдә даһи рәһбәр В. И. Ленинә, Советләр өлкәсинә, вәтәнимиздә букүнкү хошбәхт һәјаты гуранлара гаршы мәһәббәти гат-гат артырыр.

Мән «Күнәш доғачаг» һекајәсинин тәдрисинә ајрылан биринчи саатда шакирдләрин пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин һаггында биликләрини јада салырам. Балача мәктәблиләр даһи рәһбәр һаггында охудуглары һекајә вә ше'рләрин адларыны чәкирләр. В. И. Ленинә һәср олунан 1—2 ше'ри әзбәр сорушдугдан сонра јени дәрсин изаһына башлајырам. Гејд едирәм ки, Советләр өлкәсиндә букүнкү хошбәхт һәјатымызын јарадычысы даһи Ленин бүтүн өлкәләрдә јашајан ушагларын азадлығы уғрунда мүбаризә апарырды. «Күнәш доғачаг» һекајәсиндә тәсвир олунан һадисәләр Полшанын Краков шәһәриндә чәрәјан едир. Чар һөкумәти, онун нөкәрләри В. И. Ленини даим изләјирдиләр. Одур ки, Владимир Илич тез-тез харичи өлкәләрдә јашамалы олурду. «Күнәш доғачаг» әсәриндә биз балача полјак Јузефлә В. И. Ленин арасында кедән бир сөһбәтлә таныш олачағыг.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә бир мә'луматла кифајәтләнмәк вә әсәрин ифадәли охусуна башламаг даһа фајдалы олур. Әсәрин ифадәли охусу баша чатдыгдан сонра шакирдләрә әсәрин мәзмуну илә бағлы кәләчәк дәрсдә онларла мүсаһибә апарачағымы билдирирәм. Ону да әлавә етмәк истәјирәм ки, мән програм үзрә өјрәнилән бәдии әсәрләрлә әлагәдар (әсәрләрин мөвзусу нәзәрдә тутулур) ајры-ајры синифләрдә шакирдләрә әлавә оху үчүн бәдии әсәрләрин адлы сијаһысыны верирәм (мәктәбимизин китабханасында В. И. Ленин һаггында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бәдии әсәрләр чохдур. Дәрс дедијим шакирдләрин китабханалардан сәмәрәли истифадә етмәләринә, шәхси китабхана јаратмаг тәшәббүсүнә гошулмаларына хүсуси нәзарәт едирәм).

Икинчи саатда, әввәлчәдән хәбәрдарлыг етдијим кими, шакирдләрә «Әсәр һаггында нә дејә биләрсиниз?» суалыны верир вә дүшүнмәк үчүн онлара бир-ики дәгигә вахт верирәм. Шакирдләрин дүшүнмәсинә, мүстәгил мүһакимә јүрүтмәләринә там шәраит јарадырам.

Шакирдләрин вердији чаваблар мәни гане едир. Дәрк едирәм ки, онлар һекајәдән дүзкүн нәтичә чыхара билирләр. Балача мәктәблиләрин һекајәдән чыхардыглары нәтичә мәни севиндирир.

«В. И. Ленин бүтүн ушагларын севимли бабасыдыр», «В. И. Ленинин идејаларыны Совет Иттифагы Коммунист Партијасы һәјата кечирир», «Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин бүтүн һәјатыны дүнја халгларынын, бүтүн ушагларын азадлығы вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәјә һәср етмишдир».

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Е. Агајевин «Апрел сәһәри» IV синифдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәләрин бәдии тәсвирини верән илк әсәрдир. Һекајәнин тәдрисинә башлајаркән мән әввәлки дәрсләрдә шакирдләрин өјрәндикләри «Октјабр» (С. Вурғун) ше'рини јада салыр вә ше'рин «Октјабр» адландырылмасынын сәбәбини бир даһа онлара хатырладырам. Сонра 28 Апрел күнүнүн нә илә әламәтдар олдуғуну шакирдләрдән сорушурам. Шакирдләр билдирирләр ки, 1920-чи ил апрел ајынын 28-и Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбә чалдығы күндүр.

Шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдириб мүхтәсәр шәкилдә ингилабдан әввәл Азәрбајчан халгынын ағыр күзәраны, синифли чәмијјәтдә варлыларла јохсуллар арасындакы көклү фәрги, зәһмәткеш халгын истисмарчылара гаршы мүбаризәсини, ушагларын ачыначаглы һәјаты һаггында мә'лумат верирәм. Гејд едирәм ки, «Апрел сәһәри» һекајәсиндә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризә илләриндә баш верән һадисәләр тәсвир едилир. Белә бир мә'луматдан сонра әсәрин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусуну тәшкил едирәм.

Үмумијјәтлә, мән ашағы синифләрдә шакирдләрин ифадәли оху вәрдишләринә јијәләнмәләринә чидди фикир верирәм. IV синифдә ифадәли охуја нисбәтән чох вахт ајырырам. Тәчрүбә көстәрир ки, Е. Агајевин әсәрләринин, о чүмләдән «Апрел сәһәри» һекајәсинин дили садә вә ајдын олдуғу үчүн әсәрин дили үзәриндә иш апармаға еһтијач дујулмур. Һекајәнин тәдрисинә ајрылан илк саатда шакирдләр әсәрин мәзмуну илә там таныш ола билирләр.

Икинчи саатда мусаһибә јолу илә әсәрдә тәсвир олунан һадисәләр һаггында шакирдләрин мүлаһизәсини динләјирәм. Шакирдләрин мүбаһисә етмәсин, һекајәдәки ајры-ајры образлар һаггында фикир сөјләмәси үчүн онлара кениш имкан верирәм. Чалышырам ки, шакирдләр Алы кишинин садә әмәк адамларынын нүмајәндәси олмасыны, онун хејирхаһ вә гајғыкешлији, меһрибанлығы вә сәмимилијини өз сөзләри илә сәчијјәләндирсинләр. XI Гызыл Ордунун халгымызын һәјатындакы ролуну изаһ едә билсинләр. Шакирдләр өз фикирләрини әсасландырмаг, јазычынын тәсвир олунан һадисәләрә мүнасибәтини билдирмәк үчүн тез-тез һекајәјә мүрачиәт едирләр ки, бу да мәтн үзәриндә кениш иш апармаға даһа әлверишли имкан јарадыр.

Орта мәктәбдә әсәрләри тәдрис олунан елә јазычы вә шаирләримиз вар ки, онларын һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк лазымдыр. Белә јазычылардан бири Е. Ағајевдир. Мән һекајәдә тәсвир олунан һадисәләрин реал һәјатдан көтүрүлдүјүнү гејд едиб көстәрирәм ки, севимли јазычымыз Ејнулла Агајев белә һадисәләрин чанлы шаһиди олмушдур. Е. Ағајев 1907-чи илин декабр ајынын 31-дә Бакынын Рамана кәндиндә фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. Кичик Ејнулла башга фәһлә балалары кими һәјатын ачысыны дадмыш, һагсызлыглары өз көзләри илә көрмүшдүр. О өз хатирәләриндә јазырды ки, 1919-чу илдәки бир һадисәни инди дә унуда билмирәм. Бир күн саһибкарын нефт мә'дәниндә кечә нөвбәсиндә ишдән гајытмыш атама јалвардым ки, мәни кәнддәки мәктәбә јаздырсын. О, мәним ағладығымы көрүб разы олду. Атамын нефтли, јамаглы сырыглысы, ејзән мазут вә палчыг ичиндә олан чарыглары, сачагларындан мазут даман түклү папағы бизи мәктәбдән кор-пешиман кери гајтарды. Мәктәбин мүдири бир мәнә бахды, бир дә атама. Сонра билдирди ки, јеримиз јохдур... Јалныз 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра 13 јашында мәктәбә дахил олдум.

CamScanner ile tarandı

Башга ушаглар кими Е. Агајевин һәјатында да јени дөвр башлады. О, 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра Раманадакы I дәрәчәли јени мәктәбин илк шакирдләриндән бири олду.

Е. Агајев 1925-чи илдә VII синифдә охујаркән кичик һекајәләр јазмаға башлајыр. Онун «Балыгчы Камил» һекајәси о заман Тбилиси шәһәриндә нәшр олунан «Гызыл Шәфәг» ушаг журналында дәрч олунур. Һәмин илдән Е. Агајевин мүхтәлиф гәзет вә журналларда ше'р вә һекајәләри чап олунур.

Е. Ағајев Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. О, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә — 1943-чү илдә чәбһәдә Сов.ИКП сыраларына дахил олмушдур. Ушагларын јахын досту Е. Ағајев узун илләр «Азәрбајчан пионери» гәзетинин редактору олмушдур.

Јазычынын «Алакөз» (1942), «Ачкөз пишик» (1945), «Сирли гала» (1955), «Дәчәлләр» (1958), «Тәк гајыг» (1961), «Шишпапаг» (1964), «Јағыш маһнысы» (1968), «Дағларда шимшәк чахыр» (1967), «Повест вә һекајәләр» (1976), «Баба нағылы» (1978), «Телеграм» (1982) китабларындакы һекајә вә повестләриндә кичик јашлы ушагларын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты, халгын азадлығы уғрунда мүбаризә едән ингилабчыларын тапшырыгларыны јеринә јетирән чәсурлар вә букүнкү хошбәхт совет ушагларынын әмәксеверлији, бејнәлмиләлчилији, вәтәнпәрвәрлији вә с. өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

«Апрел сәһәри» һекајәсиндә биз јохсул зәһмәткеш халгын нүмајәндәси олан Алы кишинин һәјаты илә таныш олуруг. 1920-чи илдә XI Гызыл Орду Азәрбајчан халгынын көмәјинә кәлди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулду. 1920-чи ил 28 Апрелдә Азәрбајчан торпағында јени һәјат башлады. Әсрләрдән бәри истисмар олунан халг өз хошбәхтлији уғрунда мүбаризәдә галиб кәлди. Кечәнин зүлмәт гаранлығындан сонра баһар ајында ал шәфәгли бир сәһәр ачылды. Апрел сәһәри.

Даһи рәһбәримиз В. И. Ленин 1920-чи илдә мајын 5-дә телеграм көндәрди, бүтүн зәһмәткешләри тәбрик етди. Мән В. И. Ленинин ашағыдакы телеграмыны охујурам.

«Халг Комиссарлары Совети мүстәгил Азәрбајчан Республикасы зәһмәткеш күтләләринин азадлыға чыхмасыны алгышлајыр вә мөһкәм әмин олдуғуну билдирир ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасы өз Совет һөкумәтинин рәһбәрлији алтында, РСФСР илә бирликдә өз азадлыг вә истиглалијјәтини Шәргин мәзлум халгларынын гәддар дүшмәни олан империализмдән горујуб сахлајачагдыр.

Јашасын мүстәгил Азәрбајчан Совет Республикасы!

Јашасын Азәрбајчан фәһләләри вә кәндлиләри!

Јашасын Азәрбајчан вә Русија фәһләләринин вә кәндлиләринин иттифагы!)

ХКС Сәдри В. Улјанов (Ленин)».

Бундан сонра мән шакирдләрә белә бир суал верирәм: Совет һөкумәти бизә нә верди? Охудуғунуз әсәрләрдә ингилабдан әввәлки һәјатын бәдии тәсвирини верән һадисәләри јада салын вә мүгајисәли шәкилдә сөјләјин.

Тәхминән 1-2 дәгигәдән сонра шакирдләр әлләрини галдырырлар. Мән шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирирәм. Гејд едирәм ки, өлкәмиздә олдуғу кими, республикамызда да Совет һакимијјәти илләриндә тәхминән 65 илдә мисли көрүнмәмиш наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Мән әввәлчә мәктәбимизин јерләшдији, шакирдләрин јашадығы Һөкмәли гәсәбәсиндә, сонра Абшерон рајонунда, даһа сонра республикамызда халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә елм вә мәдәнијјәтин инкишафында газанылан наилијјәтләрдән, тәрәгги

Scanned with CamScanner

барәдә сөз ачыр вә чәмијјәтимизин үстүнлүкләрини изаһ едирәм. Дәрси јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләрә тапшырырам ки, «Нә үчүн Вәтән әзиздир?» мөвзусунда суалын әтрафында дүшүнсүнләр. Нөвбәти дәрсдә сөһбәтимиз бу барәдә олачагдыр.

Тәчрүбәјә әсасән дејә биләрәм ки, сон илләрдә «Күнәш доғачаг» вә «Апрел сәһәри» әсәрләринин јухарыда мүхтәсәр шәкилдә гејд етдијим шәкилдә тәдриси шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә, мүһакимә јүрүтмәләринә, онларын вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәсинә чох көмәк едир. Бу, ејни заманда мәктәблиләрин бәдии әдәбијјата мејлини вә марағыны артырыр.

•

ЕКРАН ВАСИТӘСИНДӘН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Саһиб ГОЧАЈЕВ

Бакынын 274 нөмрәли мәктәбинин мүәллими

Мүасир дөврдә артмагда олан елми мә'луматлары шакирдләрә даһа јахшы чатдырмаг, онлары мүстәгил дүшүнмәјә вә ахтарышлара чәлб етмәк үчүн әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф диафилм, диапозитив, кинофрагмент, кинофилм вә телевизија филмләриндән сәмәрәли истифадәнин бөјүк әһәмијјәти инкаредилмәз бир һәгигәтдир. Көркәмли методист Л. П. Прессман јазыр: «Һәр чүр кичик шәкилләр вә башга материаллардан һазырланмыш епифилмләр белә шакирдләрин дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир едир вә кечилән мөвзу һаггында онларын мә'луматларыны артырыр» (Л. П. Прессман, Рус дили дәрсләриндә техники васитәләр, М., 1976, сәһ. 173).

Епифилмләрлә шакирдләр һәлә ашағы синифләрдә охујаркән таныш олмалыдырлар. Белә олдугда јухары синифләрдә мүхтәлиф диафилмләрин нүмајиш етдирилмәси заманы онлар чәтинлик чәкмәдән мөвзуну шүурлу сурәтдә гаврајырлар.

Мәктәбимиздә кифајәт гәдәр белә техники тә'лим васитәләри вар. Мән тәдрис просесиндә екран васитәләриндән даһа кениш истифадә едирәм. Өјрәнилән материалын дәриндән мәнимсәнилмәсиндә бунун әһәмијјәти барәдә мүхтәсәр шәкилдә шакирдләрә мә'лумат верирәм.

Дәрсдә әввәлдән һазырланмыш мәтнә ујғун кадрлары шакирдләр гаршысында екран васитәсилә нүмајиш етдирирәм. Бу заман чалышырам ки, шакирдләр лазым олан мүәјјән гејдләр апара билсинләр. Бу мәгсәдлә мә'насыны билмәдикләри сөзләрин лүғәтләрини дә шакирдләрә јаздырырам. Белә сөзләрин өјрәдилмәси шакирдләрин нитгини инкишаф етдирир вә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир. Јери кәлмишкән гејд етмәк истәјирәм ки, мән тәдрис филмләриндән, «Мәрд вә намәрд», Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» поемасы әсасында чәкилмиш ики һиссәли «Искәндәрин сирри» диафилминдән синифдәнхарич вахтларда да кениш истифадә едирәм.

Шакирдләр IV синифдә Низами Кәнчәвинин «Једди көзәл» поемасындан көтүрүлмүш «Фитнә» һекајәси илә таныш олурлар. Әсәрин тәдрисинә програмда бир саат вахт верилмишдир. Мән јени билик верән дәрсдә һекајәни шакирдләрә охутдурурам. Бу заман филмоскоп васитәсилә һекајәнин мәзмунуна аид «Фитнә» диафилминдән ики иллүстрасија (Бәһрам шаһ охла чејранын дырнағыны гулағына тикир, Фитнә бөјүк бир өкүзү бојнуна көтүрүб пилләләри чыхыр) екранда нүмајиш етдирирәм. Кадрлар нүмајиш етдирилдикдән сонра, әсәрин идејасы, һекајәдән чыхарылан нәтичә вә с. һаггында шакирдләрин кәлдији нәтичәләри онлардан соруշурам. Беләликлә, шакирдләрин дүшүнмәсинә, мүстәгил нәтичәләр чыхармаларына наил олурам.

Шакирдләр Низами Кәнчәвинин һәјаты, јарадычылығы вә «Хосров вә Ширин» поемасы илә VIII синифдә даһа кениш таныш олурлар. Шаирин јарадычылығында хүсуси әһәмијјәти олан «Искәндәрнамә» поемасы һаггында мә'лумат верәркән, Искәндәр вә Нүшабә сурәтләри үзәриндә дајанырам. Искәндәрин Бәрдәјә кәлмәси, Нүшабә илә көрүшмәси сәбәбләрини шәрһ едирәм вә бу вахт «Искәндәр Нүшабә сарајында» фотошәкли екранда нүмајиш етдирирәм.

VIII синифдә «Короғлу» дастанынын тәдрисинә 4 саат вахт ајрылыр. Тәчрүбәјә әсасән дејә биләрәм ки, екран васаити тәтбиг етмәклә дастаны шакирдләрә ики саат мүддәтинә мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Бу чәһәтдән «Короғлу» дастаны әсасында чәкилмиш «Короғлу» филми хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Һәр ил јај ајларында мәчбури оху үчүн верилән бәдии әсәрләри охумағы шакирдләрә тапшырырам вә буна наил олурам. Биринчи саатда мүсаһибә јолу илә дастан һаггында шакирдләрин билијини системә салдыгдан сонра шакирдләр гаршысында ашағыдакы суаллары гојурам:

1. «Короғлу» дастанында һансы дөврүн һадисәләри әкс етдирилмишдир?
2. Дастанда јерли истисмарчылара вә харичи ишғалчылара гаршы апарылан мүбаризә өз әксини нечә тапмышдыр?
3. Короғлу илә халг арасындакы мүнасибәт дастанда нечә тәсвир едилмишдир?

Шакирдләрдән алынан чаваблардан ајдын олур ки, онлар дастаны охумушлар. Дастанын мәзмунуну вә идејасыны мәнимсәдикләрини мүәјјәнләшдирдикдән сонра «Короғлу» филминдән истифадә едирәм. Програмын тәләбинә көрә һәр кадр һаггында шакирдләрдән мә'лумат алмаға чалышырам. Бу заман Короғлу сурәти үзәриндә нисбәтән даһа кениш дајанырам.

Мүсаһибә јолу илә шакирдләрин дастанла бағлы әлдә етдикләри билији үмумиләшдириб системә салырам — халг гәһрәманы Короғлунун мәктәблиләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнадығына әмин олдугдан сонра дастандакы мүәјјән гошмалары әзбәр өјрәнмәји тапшырырам. Икинчи саатда шакирдләрә «Короғлу» дастанында вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт һисси» «Короғлу халг гәһрәманы кими» мөвзуларда инша јаздырырам. Шакирд иншалары көстәрир ки, онлар Короғлуну әсл гәһрәман кими тәсвир едә билирләр.

Телевизија бизи әһатә едән мадди аләм һаггында ән гијмәтли мә'лумат мәнбәји, шакирдләрин мә'нәви аләминә тә'сир едән ән күчлү васитәдир.

«Почт гутусу» (V синиф), «Гурбанәли бәј» (VII синиф), «Өлүләр», «Данабаш кәндинин әһвалатлары» (IX синиф) тәдрис едилир.

IX синифдә Мирзә Чәлилин јарадычылығы һаггында мә'лумат верәркән ашағы синифләрдә шакирдләрин өјрәндикләри әсәрләри бир даһа јада салырам. Бу шакирдләрин әдибин јарадычылығына марағы даһа да артырыр.

Мән «Өлүләр» әсәринин мәзмуну илә шакирдләри даһа дәриндән таныш етмәк мәгсәди илә синифдә онун охусуну тәшкил едирәм. Шакирдләрин арзусуна ујғун олараг әввәлчәдән роллары бөлүрәм. Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш илк саатда әсәрин бүтөвлүкдә охусу баша чатыр. Шакирдләрә әсәр һаггында кәләчәк дәрсдә өз мүлаһизәләрини сөјләјәчәкләрини билдирирәм.

Икинчи саатда шакирдләрин мүлаһизәләрини динләјир вә дәрсин

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

сонунда үмумиләшдирмә апарырам. Бу заман әсәрдән дүзкүн нәтичә чыхаран шакирдләрин адларыны гејд едир вә екранда әсәрин идејасынын ачылмасына көмәк едән кадрлары нүмајиш етдирирәм. Нөвбәти дәрсдә әсәрин дили, јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри вә с. һаггында шакирдләрә мүвафиг мә'лумат верилир.

Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш дөрдүнчү саатда рә'ј сорғусуну кечирирәм. Шакирд А. өз рә'јини белә билдирди:

«Өлүләр» әсәриндә Искәндәр вә Шејх Нәсруллаһ мәркәзи сурәтләрдир. Бунларын нә кими характер хүсусијјәтләрә малик олдуғуну филмә бахдыгдан сонра даһа дәриндән дәрк етдим. Онларын харичи көрүнүшләри, данышыг тәрзи, дүшдүкләри вәзијјәтә ујғун мусиги бу образлар һаггында тәсәввүрүмү кенишләндирди. Санки Шејх Нәсруллаһын фырылдагларыны өз көзләримлә көрдүм. Мән Искәндәри, онун дахили аләмини јахшы дуја билдим. Искәндәрә гаршы мәһәббәтим вә рәғбәтим бир даһа артды. Әсәрдә ифша олунан бүтүн бу зиддијјәтләрә сәбәб ичтимаи гурулуш, ичтимаи мүһит, ислам дининин ејбәчәрлијидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәгигәтән, екран васитәләриндән дүзкүн истифадә сәмәрәли нәтичә верир.

●

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

«МӘНИМ АНА ДИЛИМ» МӨВЗУСУНДА СИНИФДӘНХАРИЧ ӘДӘБИ-БӘДИИ КОМПОЗИСИЈА

Сајад РҮСТӘМОВА

Бакыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист-мүәллим, Н. К. Крупскаја мүкафаты лауреаты

Бу әдәби-бәдии композисија үзрә тәдбири мәктәбин акт залында кечирмәк нәзәрдә тутулдуғу үчүн арада әввәлчә мөвзуја ујғун мүәјјән тәртибат ишләри апарылыр. Үзбәүз диварда В. И. Ленинин «Дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир» сөзләри јазылмыш ири плакат асылыр. Јан диварлар Азәрбајчан дили вә үмумијјәтлә дил һагда көркәмли шәхсләрин фикирләриндән ибарәт лөвһәләрлә бәзәдилир.

Залда гонаглар јерләрини тутдугдан сонра габојун инсан хәјалыны ганадландыран, кечмишлә бу күн арасында һармоник вәһдәт јарадан сәдасы ешидилир. Бир аздан габојун сәси алчалыр, мәктәблиләр хорла ССРИ-нин һимнини охујурлар. Апарычылар — ики гыз, бир оғлан ирәлијә чыхараг гонаглары вә мәктәблиләри саламлајыр вә тәдбири ачыг е'лан едирләр.

Дәдә озанларын јадикары олан саз дилә кәлир...

I апарычы: — Ана дилим— Азәрбајчан дилим, доғма дилим!.. Кәлин анамын мәнә лајла дедији, аһыл нәнәмин нағыл сөјләдији дил:

Нәнәм мәнә нағыл деди
кечәләр,
Јухуларда нәләр көрдүм, көр
нәләр!
Халча учур, ағыз ачыб әждаһа,
Пәләнк кими нәрилдәјир һәр
каһа;
Орду-гошун батанмајан дивләрә,
Бир гәһрәман галиб кәлир
ағылла.

II апарычы: Агил бабамын өјүд-нәсиһәт вердији, атамын доғру јол көстәрдији дил:

Оғул, сөзләримә јахшы гулаг ас,
Ата нәсиһәти фајдасыз олмаз.
Адына лајиг ишләр көр ки, сән,
Ахырда утанма хәчаләтиндән.
Бир елми өјрәнмәк истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шеји камил
биләсән.

III апарычы: — Вәтәним Азәрбајчан, анам Азәрбајчан, дилим Азәрбајчан!..

II апарычы: — Һарадыр Азәрбајчан?! Гој буну халгымын вургун оғлу Сәмәд десин, кәнч шаир Иса Чавадоғлу сөјләсин...

III апарычы: — «Азәрбајчан» вә «Азәрбајчанам» ше'рләрини демәк үчүн сөз шакирдләрә верилир.

Салонда әјләшән шакирдләр ше'рләрдән ајры-ајры бәндләри сөјләјирләр:

I шакирд: — Мин Газахда
көһлән ата,
Јалманына јата-јата.
Ат ган-тәрә бата-бата,
Көј јајлаглар белинә галх,
Кәпәз дағдан Көјкөлә бах!
(С. Вурғун).

II шакирд: — Бир јаным
Күрчүстан, бир јаным Хәзәр,
Тәбиәт јахама мирвари дүзәр.
Сүфрәјәм үстүмү һәр не'мәт бәзәр,
Бәрли, бәрәкәтли Азәрбајчанам!
(Иса Чавадоғлу).

III шакирд: — Көнлүм кечир
Гарабағдан
Каһ бу дағдан, каһ о дағдан.
Ахшамүстү гој узагдан
Һавалансын Ханын сәси,
Гарабағын шикәстәси.
(С. Вурғун).

IV шакирд: — Муған
бәрәкәтли, Мил ләләзардыр,
Губанын, Шәкинин өз һүснү
вардыр.
Кәнчәдә чинарлар гатар-гатардыр,
Гызылкүл исмәтли Азәрбајчанам.
(Иса Чавадоғлу).

V шакирд: — Ләнкәранда
лимон сары,
Әјир салыр будаглары.
Дағларынын думаг гары
Јаранмышдыр гарлы гышдан,
Бир сәнкәрдир јаранышдан.

VI шакирд: — Динлә мәни,
көзәл вәтән!
Бир сөз кәлир үрәјимдән,
Партијанын ешгилә сән,
Күләчәксән һәр бир заман...

Ше'рин сон мисрасыны залдакы бүтүн шакирдләр бирликдә сәсләндирирләр: Азәрбајчан, Азәрбајчан!

I апарычы: — Инди исә «Ана дилим» адлы әдәби-бәдии композисијадан ибарәт верилишимизә башлајырыг.

II апарычы: — Сөз јенә дә шакирдләриндир. Композисијаја Б. Ваһабзадә, Нәби Хәзри вә А. Әлизадәнин ше'рләри дахил едилмишдир.

Сазын мүшајиәти илә ше'рләр сөјләнир.

I шакирд: — Анам мәнә ај
өјрәдиб,
ил өјрәдиб,
сај өјрәдиб,
ән вачиби,
дил өјрәдиб мәним анам!
Бу дил илә танымышам,
Һәм севинчи, һәм дә гәми,
Бу дил илә јаратмышам,
Һәр кәлмәми, һәр нәғмәми.
Китаб-китаб сөзләримин,
Јох, мән һечәм, мән јаланам,
Китаб-китаб сөзләримин,
Мүәллифи мәним анам,
мәним дилим!

II шакирд: — Дил ачанда илк
дәфә,
«Ана» сөјләјирик биз.
«Ана дили» адланыр,
Бизим илк дәрслијимиз.
Илк маһныны, лајланы,
Анамыз өз сүдүјлә,
Ичирир руһумуза бу дилдә
кило-кило.
Бу дил — бизим ешгимиз,
руһумуз, чанымыздыр,
Бу дил — бир-биримизлә әһди-
пејманымыздыр.
Бу дил — танытмыш бизә, бу
дүнјада һәр шеји.
Бу дил — әчдадымызын бизә
мирас вердији гијмәтли хәзинәдир...
Ону көзләримиз тәк горујуб
нәсилләрә биз дә һәдијјә верәк.

III шакирд: — Азәрбајчан
дилим, мәним, чан дилим!
Мәним ипәк дилим, меһрибан
дилим!
Бабам Хәтаидән әрмаған дилим!
Һүнәр мејданында, сөз
вурушунда,
Гылынч тәк гынындан сыјрылан
дилим!

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Мәним киши дилим, гәһрәман дилим,
Мәним мәтин дилим, пәһләван дилим!
Бу дилдә сөз гошуб нечә шаирим —
Нәсимим, Фүзулим, Һадим. Сабирим.

IV шакирд: — Еј өз доғма дилиндә,
Данышмағы ар билән,
Фасонлу әдабазлар!
Гәлбинизи охшамыр,
Гошмалар, телли сазлар.
Бунлар гој мәним олсун,
Анчаг вәтән чөрәји,
Сизләрә гәним олсун.

I апарычы: — Рәгс едир «саит сәсләр», тапмача јердә әјләшән шакирдләр тәрәфиндән сөјләнәчәк.

Мусиги сәдалары алтында гызлар сәһнәјә дахил олур вә үзләрини тамашачылардан әкс истигамәтә чевирирләр; онларын синәсиндә саитләрдән ибарәт левһәләр асылмышдыр (левһәләрдә нә јазылдығы һәләлик көрүнмүр). Јердән тапмачалар дејилир:

I сәс: — Мән олмасам ај олмаз,
Баһар олмаз, јај олмаз.
Һәр јығнагда башдајам
Мәнсиз дүнја гурулмаз.

Нағара вурулур, «А» һәрфинин үзү сәһнәјә чеврилир.

Бу минвалла бүтүн саитләрә аид тапмачалар дејилир, мүвафиг саит һәрфләри синәләриндәки левһәдә әкс етдирән шакирдләр нөвбә илә үзләрини тамашачылара чевирирләр.

II сәс: — Доггуз гардашдан бирнјәм,
Дөјүшдә ирәли чыхмарам.
Ја ортада,
Ја ахырда кәләрәм. **(Ы)**

• • •

III сәс: — Ленинлә фәхр едирәм,
Ингилабда өндәјәм.
Саит сәсләр ичиндә,
Дејилишчә инчәјәм. **(И)**

• • •

IV сәс: — Е'тибарда, е'тимадда биринчи,
Е'чазкарда өндәјәм.
Саит сәсләр ичиндә,
Әлбәттә ки, инчәјәм. **(Е)**

• • •

V сәс: — «Әл»дә биринчи
«Дәфтәр»дә икинчијәм.
Јеримиз бә'зән сәһв дүшүр,
Мән «е»дән инчијәм. **(Ә)**

• • •

VI сәс: — «Олум», «өзүм» сөзүндә,
Саитләри атын сиз.
Јердә галан сәсләрин,
Нөвләрини тапын сиз. **(О, У, Ү, Ө)**

Бүтүн саитләрин үзү сәһнәјә чеврилдикдән сонра «Телло» рәгси чалыныр, гызлар рәгс едирләр. Ојнајан гызлар һиссәләрә бөлүнәрәк галын-инчә, додагланан-додагланмајан саитләри нүмајиш етдирирләр.

II апарычы: — Јер күрәсиндә 2.500-дән чох дил вар, бунлардан бири дә Азәрбајчан дилидир. Азәрбајчан дили Азәрбајчан халгынын милли дилидир.

III апарычы: — ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә бу дилдә тәхминән 15 милјондан артыг адам данышыр. Бунлардан 4 милјона гәдәри Азәрбајчан ССР-дә, 1 милјона гәдәри ССРИ-нин дикәр республикаларында — Күрчүстанда, Ермәнистанда, РСФСР-дә, 6,5 милјону Иран Азәрбајчанында, азы 1 милјону Ирагда вә башга јерләрдә јашајыб-јарадырлар.

I апарычы: — Бу дилдә ше'р дә јараныр, маһны да, бу дил севинч дә кәтирир, тәәссүф дә... Зәрифдир, инчәдир, е'чазкардыр, Нәсими дөзүмлү, Фүзули кәдәрли, Сәмәд шөһрәтли, Бәхтијар үнванлы дилим...

II апарычы: — Инди «Чәнуб һәсрәтли» әдәби-бәдии композисијасына бахаг, Шәһријары, Бәхтијары, Сүлејманы динләјәк:

Ше'ри сөјләјәнләри каманча мүшајиәт едир:

I шакирд: — Јарым о тајда галды,
Јарым бу тајда галды.
Тојум бурда чалынды,
Јарым о тајда галды.
Даһа бу әзаблара,
Чанымда бир табым јох.
Мән тәпәдән дырнаға,
Суалам чавабым јох.

II шакирд: — Бахдыгча һүснүнә дојмајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим!
Ағласан ағларам, күлсән күләрәм,
Јашасан јашарам, өлсән өләрәм.
Варымы сәнинлә јары бөләрәм,
Кәл бир дә үзүндән өпүм, Тәбризим,
Башына күл-чичәк сәпим, Тәбризим!

III шакирд: — Һејдәр баба, кәкликләрин учанда,
Кол дибиндән довшан чыхыб гачанда,
Бағчаларын чичәкләјиб ачанда,
Биздән дә бир мүмкүн олса јад ејлә,
Ачылмајан үрәкләри шад ејлә.

IV шакирд: — Күн чыртдады, көз гамашды,
Араз мәнлә хосанлашды.
Ешгим ајагјалын гачды,
Сәсин кәлди, Сүлејманым,
Сәнә гурбан мәним чаным.
Һардан белә сәсин кәлсин,
Көзүмүзүн јашын силсин.
Һачан сизи көрә билләм,
Гол бојнува һөрә билләм?!

III апарычы: — Бизим милли дилимиз олан Азәрбајчан дили гәдим, гәдим олдуғу гәдәр дә зәнкин бир дилдир.

I апарычы: — «Молла Нәсрәддин» журналында кәләчәк нәсилләрә дилимизин тарихини сөјләјән бир карикатура чәкилиб; бир кишинин дилини гопарыб ағзына зорла башга дил салмаг истәјирләр. Анчаг букүнкү хошбәхтлијимизи көрәндә дилимизин бу фачиәси унудулур.

II апарычы: — Дилимизин тарихи һагда данышмаг үчүн сөз шакирдләрә верилир.

Ики нәфәр шакирд Азәрбајчан дилинин тарихи һагда гыса, јығчам вә дәгиг мә'лумат верирләр.

III апарычы: — Совет дөврүндә Азәрбајчан дили Азәрбајчан ССР-ин рәсми дөвләт дилинә чеврилмишдир. Бундан сонра Азәрбајчан дилинин јазылы вә шифаһи голларынын һәртәрәфли инкишафына шәраит јарадылмышдыр. Бу хошбәхтлији бизә Коммунист Партијасы бәхш етмишдир.

I апарычы: — С. Вурғунун «Партијамыздыр» ше'рини сөјләмәк үчүн сөз шакирдләрә верилир.

Ше'рин сонунчу бәнди бүтүн иштиракчылар тәрәфиндән хорла дејилир.

II апарычы: — Инди шакирдләр «Ана дилим» мөвзусунда миниатүр иншаларыны сөјләјәчәкләр (Бир нечә шакирд јаздыглары иншалары охујур).

III апарычы: — Азәрбајчан дили ән инчә вә мүрәккәб фикирләри ифадә етмәјә гадир дилләрдәндир. Хәтан, Натәван, Сабир, Мирзә Чәлил, Һүсејн Чавид, Чәфәр Чаббарлы, Сәмәд Вурғун өз өлмәз сәнәт әсәрләрини бу дилдә јаратмышлар. Бу јахынларда, XII әсрдә јашамыш даһи Низаминин тәдгиги илә әлагәдар шаирин Азәрбајчан дилиндә јаздығы бир гәзәли әлдә едилмишдир. Гәзәли сөјләмәк үчүн сөз Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин дипломуну алмыш С. Мәһәррәмоваја верилир. Тәдбирдә иштирак едән шакирдләрә тәклиф олунур ки, гәзәлдә мәчази мә'нада ишләнән сөзләри вә синонимләри тапсынлар.

Габојун аһәнкдар мусигиси алтында ше'р мисра-мисра сәсләндирилир.

Кәл бу кечә, ај парчасы, миннәт гојуб меһманым ол,
Ешгинлә мән бир евдәјәм, сән дә кәлиб, һәмханәм ол.
Рәнким чөнүб сарыкөкә, чаным асылы бир түкә,
Дәрдим дөнүб ағыр јүкә, јох тагәтим, дәрманым ол.
Јандымса јалвардым сана, кәл бисәбәб батма гана,
Гөнчә додаг, кәлдим чана, ал чанымы, чананым ол!
Сәнсиз һәјатдан дојмушам, чан ағлајыб, көз ојмушам,
Ешгиндә јар чан гојмушам, чансыз вичудам, чаным ол,
Еј сәрвбој, еј күлбәдән, әлван чичәк, јашыл чәмән,
Өлду Низами гүссәдән, кәл бағым ол, бостаным ол!

I апарычы: — ССРИ түрк дилләринин вәтәнидир. ССРИ-дә 23 түрк дили вар. 5 мүттәфиг респуб-

CS CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ликада — Азәрбајчанда, Түркмәнистанда, Газахыстанда, Гырғызыстанда, Өзбәкистанда, алты мухтар республикада вә ики мухтар вилајәтдә јашајан әһалинин әксәријјәти вә ја бөјүк һиссәси түрк дилли халглардыр.

II апарычы: — Јахшы олар ки, инди дә түрк дилли халглардан олан өзбәк халгынын бир рәгсинә бахаг. «Гара көз, бој-бој» рәгсини VI синиф шакирди ифа едәчәк.

III апарычы: — Азәрбајчан дили түрк дилләри ичәрисиндә ән чох јајылмыш дилләрдәндир. Чүнки онун инкишафына һәртәрәфли шәраит јарадылмышдыр. Марксизм классикләринин, дүнја әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир.

I апарычы: — Бу дилдә һәр ил јүзләрлә гәзет, журнал вә китаб нәшр олунур. Амма... гој фикримизи јумор тамамласын.

Анарын «Сизи дејиб кәлмишәм» китабындан ики јумористик парча диләнилир: «Китаб нәшри», «Ше'р оғрусу».

II апарычы: — Мараглыдыр, заманын тәләбинә ујғун олараг бир вахтлар Ч. Чаббарлы әдәбијјатымыза јени адлар кәтирди, дилимизи зәнкинләшдирди, һәрәнин характеринә ујғун ад верди: Јашар, Севил, Күлүш, Балаш вә с.

III апарычы: — Инди естафет Анарын әлиндәдир, лакин башга формада — сатирик планда... О, дөврүмүзлә сәсләшән адлар јарадыр; бу адлардан һәр кәс өз пајыны көтүрүр: **Наз Гәмзәјев, Ушаг Мушагов, Мәрдим Азаров, Дәјмә Дүшәров, Таныш Билишов** вә с.

I апарычы: — Дилимиздә тәнгид дә, ше'р дә, маһны да көзәлдир. Одур ки, шифаһи вә әдәби дилимиз ефирдә, мө'тәбәр мәчлисләрдә кениш ишләдилир.

II апарычы: — «Ширин дил» маһнысыны X синиф шакирди ифа едәчәк.

Маһны ифа олунур.

III апарычы: — Азәрбајчан дили өз тәркиби е'тибарилә әдәби дилдә јанашы мүхтәлиф диалектләри дә әһатә едир. Јерли шивәләр чохдур, онлар бир-бириндән өзләринәмәхсус фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир.

I апарычы: — Бу хүсусијјәтләри ајдын нәзәрә чатдырмаг үчүн кәлин, ајры-ајры шивәләри динләјәк.

Бир нечә шакирд сәһнәдә мүхтәлиф диалектләрә мәхсус данышыг нүмунәләрини нүмајиш етдирирләр (Бакы, Шәки, Газах, Кәдәбәј вә с.). Тәдбирин иштиракчылары һәр чыхышдан сонра данышығын һансы диалектә мәнсублуғуну јерләриндән сөјләјирләр.

II апарычы: — Биз дә сизинлә бирликдә бу шивәләрдә данышанлара күлдүк. Кәлин әдәби дилимизин көзәллијини диалект хәталарындан горујаг.

III апарычы: — Јохса...

I апарычы: — Јохса, шивәләр јазы ишимизә, мәдәни дилимизә гәрибәлик, һәтта гејри-адилик кәтирәр...

II апарычы: — Бајаг гејд етдијимиз кими, Азәрбајчан дилиндән тәкчә Азәрбајчан ССР-дә, еләчә дә бөјүк Вәтәнимизин бир сыра республикаларында дејил, дүнјанын бә'зи јерләриндә дә үнсијјәт васитәси кими истифадә олунур.

III апарычы: — Һазырда милјондан артыг адам Иргада бу дилдә данышыр. Онларын данышығы илә бизим данышығымызда чох чүз'и фәргләр һисс олунур. Инди ешидәчәјиниз Ираг вә Кәркүк хојратлары вә Азәрбајчан бајатылары буну ајдын көстәрәчәк. (Залдакы шакирдләрә мүрачиәтлә) сиз исә, ушаглар, сөјләнмиш бајатылардакы идиоматик бирләшмәләри сечиб гејд етмәјә чалышын.

Азәрбајчан вә Ираг—Кәркүк кејимләринин һәр бириндә бир оғлан вә гыз сәһнәјә чыхырлар. Гыз Азәрбајчан, оғлан Кәркүк бајатысы сөјләјир, сонра нөвбә илә икиликдә (оғлан вә гыз) ејни бајатынын сөзләрини маһны илә охујурлар.

Азәрбајчан варианты:

Аман мәни дәрд әјди,
Намәрд әјди, дәрд әјди,
Синәмин шүшәсинә
Чәрх һәрләнди, **пәр дәјди.**

• • •

Кәркүк варианты:

Худам, мәни **дәрд әкди,**
Күл үзүмә **тәр дәкди.**
Көнлүмүн шүшәсинә,
Чарх дөнәндә **пәр дәкди.**

• • •

Еләми дәрдә Кәрәм,
Багланыб дәрдә Кәрәм.
Гошарам гәм котаным,
Сүрәрәм дәрд әкәрәм.

• • •

Дәрдә кәрәм,
Дәрдим чох, дәрдә кәрәм,
Гошмушам гәм чүтүнү,
Сүрәрәм **дәрд әкәрәм.**

I апарычынын тәклифи илә ушаглар сечдикләри идиоматик бирләшмәләри сөјләјирләр.

I апарычы: — Азәрбајчан дилиндә Горгуд нәсиһәти, Бабәк чәсарәти, Низами ширинлији, Нәсими вүгары, Фүзули фәрағы вар. Бу дилдә Горгуд бој бојлајыб, Бабәк анд ичиб, Короғлу дүшмән чанына вәлвәлә салыб, Вагиф Гачары суслуруб, Үзејир бәј мусиги бәстәләјиб...

II апарычы: — Мусигили е'чазкар дилим, һәм дә дөјүшкән, мүбариз әһвал-руһијјәли бир дилдир. Бу дилдә елә сөзләр, елә ифадәләр вар ки, гылынчдан кәсәрли, шимшәкдән ити, туфандан күчлүдүр. Одур ки, бу дилдә сөз дөјүшүнә чыхмаг белә мүмкүндүр. Буну мүшаһидә етмәк үчүн кәлин «Хосровла Фәрһадын дејишмәси» сәһнәсинә тамаша едәк.

Сәһнәјә јухары синиф шакирдләриндән икиси чыхыр.

Хосров суал етди: «Һардансан, чаван?
Фәрһад чаваб верди: «Дост дијарындан».
Деди: «О дијарда һансы сәнәт вар?»
Деди: «Гәми алыб чаны сатырлар»...

(Диалог ахырадәк давам етдирилир).

III апарычы: — Дилимиздә јаранан һәр маһны, һәр мусиги көзәлдир, көнүл охшајандыр. Бу күн дилим шәрглини дә, гәрблини дә өзүнә мәфтун едир. Чүнки дилим Кәрәм јанғылы, Мүслүм нәғмәли, Зејнәб сәслидир.

I апарычы: — Шаир Иса Чавадоғлу демишкән:

Е'чазкар каманым, тарым, сазым вар,
Дөјүнән үрәјим, мин бир арзум вар...

Јенә сөз маһнынындыр. (Бир маһны сәсләндирилир).

II апарычы: — Чыхыш едир VI, VII синиф шакирдләри. Онларын һансы үслубда данышдығыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышын.

Чыхыш едән шакирдләр нөвбә илә мүхтәлиф үслублара аид әввәлчәдән сечилмиш мәтнләри «нүмајиш етдирирләр». Һәр чыхышдан сонра иштиракчылар мәтнин (сөјләмәнин) публисист, елми, рәсми-әмәли, бәдии вә ја данышыг үслубуна аид олдуғуну сөјләјирләр.

III апарычы: — Вәтән торпағы кичилиб кенишләнә биләр, тамамилә әлдән чыха биләр, һәтта шан-шәрәфи белә тапдана биләр. Лакин бир шеј дәјишмәз:— Ана дили!

I апарычы: — Инди VIII синиф шакирдләри «Ана дилим» адлы мәнсур ше'р сөјләјәчәкләр.

I шакирд: — «Анамын сүдүндә, вәтәнимин һавасында, чөрәјимдә, сујумда сәни дујмушам... Торпағымда, дашымда, чөлүмдә, чәмәнимдә, Күрүмдә, Аразымда, гәлбимин ајнасында сәни көрмүшәм...»

II шакирд: — «Елимдә-күнүмдә, дәрсимдә-китабымда сәни севмишәм, сәни севмишәм, а мәним тарихин ениш-јохушларында халгымын көзбәбәји кими горудуғу дилим, —Азәрбајчан дилим, Азәрбајчан дилим!»

Шакирдләрин сөјләдикләри бу мәнсур ше'р сазын мизрабы симләрә дәјдикчә даһа да көзәлләшир, даһа да ширинләшир, даһа да доғмалашыр.

III шакирд: — Әзизинәм дилим-дилим,

Кәс говун дилим-дилим.
Мән дилимдән кечмәнәм,
Оларсам дилим-дилим.

Габојун мусиги сәдасы далғаланыр, әдәби-бәдии композисијанын сона чатдығыны хәбәр верир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

ДӘРСЛИК ҮЗРӘ ИШИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИНӘ ДАИР

Аһу МӘММӘДОВА
Бакыдакы 207 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Тә'лим просесини сәмәрәли гурмаг, гаршыја гојулмуш мәгсәдә мүвәффәгијјәтлә наил олмаг дәрслик үзрә нечә иш апармагдан чох асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу вә ја дикәр синифдә дәрсләри сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн, илк нөвбәдә, һәмин синифә аид дәрслијин хүсусијјәтләрини диггәтлә өјрәнмәк вә фәалијјәт заманы онлара әсасланмаг вачиб шәртдир. Бу исә о гәдәр дә асан вә өтәри характерли иш дејил. Мә'лумдур ки, рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилинә аид бүтүн дәрсликләр тәкмилләшдирилмишдир; онларын мәзмунунда вә структурунда јени чәһәтләр чохдур. Бу јениликләри диггәтлә өјрәнмәк биз мүәллимләрин биринчи дәрәчәли вәзифәсидир. Бунсуз тә'лим ишинин сәмәрәли тәшкилинә наил олмаг мүмкүн дејил.

Һәр дәрсин мәзмуну, илк нөвбәдә, дәрсликдәки материалын мәзмун вә системи илә мүәјјәнләшир. Буна көрә дә мән дәрсләрә јахшы һазырлашмаг үчүн дәрсликләри дәриндән өјрәнмәјә, онларын бүтүн сирләринә бәләд олмага хүсуси сә'ј көстәрирәм. Буна, башлыча олараг, ашағыдакы мәрһәләләри кечмәклә наил олурам.

1. Илк мәрһәләдә, јә'ни дәрс илинә һәлә хејли галмыш әввәлчә дәрсликләрлә үмуми шәкилдә таныш олурам. Бу заман дәрсликләрин структур чәһәтләрини, онларын тәртибиндә нәзәрә алынмыш принсипләри өјрәнирәм. Мәсәлән, дәрсликләрдә истифадә олунмуш шәрти ишарәләрин мәгсәди илә, материалларын системилә таныш олурам. Мүәјјән едирәм ки, дәрсликләрдә шәкил вә иллүстратив материалларын, еләчә дә чалышмаларын сајы артырылыб. Онлар полиграфик чәһәтдән хүсуси орижиналлыгла, естетик чәһәтдән диггәти чәлб едән формада тәртиб олунуб. IV синфә гәдәрки дәрсликләрдә шәкилләр вә иллүстрасија материаллары рәнклидир вә с.

Ејни заманда бу мәрһәләдә дәрсликләри бир-бири илә мүгајисә едир, онларын үмуми вә фәргли чәһәтләринә диггәтими чәлб едирәм.

2. Икинчи мәрһәлә тәгвим-тематик планын һазырландыгы дөврә тәсадүф едир. Һәмин план дәрс илинин башланмасына аз мүддәт галдыгда тәртиб олунур. Бу заман истәр-истәмәз програмлары вә дәрсликләри бир даһа нәзәрдән кечирир, ил әрзиндә кечиләчәк һәр бир дәрсин конкрет мөвзусуну вә материалыны мүәјјәнләшдирирәм.

Мә'лум олдуғу кими, рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин әксәријјәтиндә һәр бир параграф ики саат үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Ејни заманда, һәр бир параграф орадакы әсас мәтнин ады илә (мәсәлән, II синифдә «Мәктәб», «Елчин әми», «Чүчә вә чүчү», IV синифдә «Азәрбајчан дили дәрсиндә», «Сағ ол, Елдар», «Дирриндә» вә с.) адландырылмышдыр.

Тәгвим-тематик планда материалларын бөлкүсүнү саатлар әсасында һәмин параграфлар үзрә апарырам. Бу заман дәрсликдәки һәр бир тә'лим материалынын мөвзусуна, һәчминә вә мәзмунуна да хүсуси диггәт јетиририм.

Гејд етмәк лазымдыр ки, рус мәктәбләри үчүн мөвчуд имла вә ифадә мәтнләри мәчмуәси јени програмларын тәләбләри илә сәсләшмәдији үчүн һазыркы мәрһәләдә јазы дәрсләринин тәшкили ишини чәтинләшдирир. Одур ки, дәрсликләрин өзүндә јазы дәрсләри үчүн јарарлы олан материаллары мүәјјәнләшдирир вә тәгвим-тематик планы тәртиб едәркән өјрәдичи вә јохлама јазы саатларында онлардан истифадә едирәм; IV синфин дәрслијиндәки 20, 29, 50, 78, 95, 98, 104, 134, 152, 179, 223, 248, 251, 274, 282, 296, 328; VII синфин дәрслијиндәки 45, 72, 76, 113, 156, 167, 183, 193, 231, 245, 263, 272 вә с. чалышма мәтнләрини беләләринә нүмунә көстәрмәк олар.

Демәк, дәрслијин мүәллимин өјрәнмәси илә әлагәдар ишин бу мәрһәләси бир нечә чәһәтдән әһәмијјәтлидир: әввәла, мүәллим үмуми шәкилдә таныш олдугу дәрслијә јенидән мүрачиәт едир, онун методик системини бир даһа нәзәрдән кечирир, лазыми гејдләр көтүрүр, әлавә дидактик материаллар сечир; дикәр тәрәфдән, ил әрзиндә апарачағы тә'лим ишинин тәгвим-тематик планыны даһа диггәтлә һазырламаг имканы әлдә едир.

3. Дәрсликлә ишин нөвбәти мәрһәләси дәрс или боју јеринә јетирилир. Мән һәр бир дәрс саатындан әввәл, дәрсликдәки материаллары синфин һазырлыг сәвијјәси бахымындан конкрет шәраитә ујғун олараг нәзәрдән кечирирәм.

Мә'лум олдуғу кими, рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндә тәкмилләшдирилмиш дәрсликләр тә'лим материалларынын зәнкинлији бахымындан диггәти чәлб едир. Белә ки, онларда оху мәтнләри, лүғәт вә чалышма материаллары мүәјјән ардычыллыгла верилмишдир. Бу ардычыллыг дәрсликдәки лексик, грамматик вә оху материалларынын бир-бирини тамамламасы илә сәчијјәләнир. Дәрсликдәки материалларда диференсиасија апарылмыш, Азәрбајчан дилинин практик чәһәтдән билән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулмуш чалышмалар хүсуси ишарә илә фәргләндирилмишдир. Һәр параграф үзрә јени өјрәнилән сөзләр гара шрифтләрлә верилмишдир. Һәр дәрсә һазырлашаркән бүтүн бунлары диггәтлә өлчүб-бичир вә күндәлик планын һазырланмасында нәзәрә алырам.

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

БӘДИИ МӘТНИН ЛИНГВИСТИК ТӘҺЛИЛИНИН ЕЛМИ-МЕТОДИК МӘСӘЛӘЛӘРИ

Афат ГУРБАНОВ
Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор

Сон дөврләрдә али педагожи мәктәбләрдә тәдрис олунан фәнләрин һәм мәзмунунда, һәм дә елми-методик сәвијјәсиндә чидди кејфијјәт дәјишикликләри баш вермишдир. Тәдрис планларына бә'зи јени фәнләр дахил едилмишдир. Бунлардан бири дә бәдии мәтнин лингвистик тәһлили фәннидир. Һәмин фәннин објекти орта мәктәбин әдәбијјат дәрсликләринә дахил олмуш классикләрин әсәрләриндән сечилмиш бәдии әдәбијјат нүмунәләридир. Әсас мәгсәд исә орта мәктәбдә чалышачаг кәләчәк дил-әдәбијјат мүәллимләринин өз ихтисасларына даһа дәриндән јијәләнмәләринә наил олмагдыр. Бир сөзлә, орта

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

мәктәблә али мәктәб арасында әлагә јаратмагда бу фәннин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Бу фәнн филоложи тәһсил системиндә — дилчилик проблемләринин дәриндән мәнимсәнилмәсиндә, мәктәб ислаһатына мувафиг олараг дил тәдрисинин кејфијјәтчә даһа да тәкмилләшдирилмәсиндә хүсуси рола маликдир. Али педагожи мәктәбләримиздә әсаслы шәкилдә 1975/76-чы тәдрис илиндән өјрәнилән бәдии мәтнин лингвистик тәһлили фәнинин нәзәри вә методик мәсәләләри инди артыг хејли ишләнмиш вә дәгигләшдирилмишдир. Он ил мүддәтиндә мүәјјән гәдәр тәчрүбә топланмыш, фәннин тәшкили, тәдриси вә мәшғәләләрин апарылмасына даир әсаслы фикирләр, елми мүлаһизәләр топланмышдыр. Лакин бунларла бәрабәр, гејд етмәлијик ки, һәлә дә һәмин фәннин мәзмун вә мәгсәдинин шәрһиндә мәшғәләләрин тәшкили үсулларында мүхтәлифлик һөкм сүрмәкдәдир. Елә буна көрә дә фәннин әсас објекти олан бәдии мәтн үзәриндә ваһид принсипләр әсасында дүзкүн истигамәтдә лингвистик тәһлил апармағын форма вә үсулларына һәмишә ејни дәрәчәдә риајәт едилмир, даһа доғрусу, бә'зән тәһлил лингвистик аспектдә апарылмыр.

Бәдии мәтн үзәриндә лингвистик мөвгедән апарылан ахтарышлар вә елми ишләр дилчилијә мәхсусдур вә буна көрә дә **бәдии мәтнин лингвистик тәһлили** там шәкилдә дилчилик фәнләри системинә аиддир. Она көрә дә лингвистик тәһлилин дилчилик фәнләри системиндә мүәјјән јери вардыр вә бу фәнн дикәр фәнләрлә сых бағлыдыр.

Башга дилчилик фәнләри кими, **бәдии мәтнин лингвистик тәһлили** дә үмуми дилчилијин фәлсәфи вә елми-нәзәри проблемләри үзәриндә гурулур. Дилчилијин башга елмләрлә әлагәси, мүхтәлиф саһәләри вә шө'бәләри, дилин маһијјәти, тәбиәти, ишарәвилији, систем тәшкил етмәси, үслуб мүхтәлифлији, инкишаф ганунаујғунлуглары, дүнја дилләри вә онларын тәснифи, дил илә тәфәккүрүн вәһдәти, дил илә нитгин мүнасибәти, дил вә чәмијјәт, јазынын мәншәји, дилин тәдгигат методлары вә с. бу кими үмуми дилчилијин мүһүм проблемләринин мүасир һәлли һәмин фәннин елми-методик әсасыны тәшкил едир.

Бунлардан башга, **Азәрбајчан дили тарихи, мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, диалектолокија** кими дилчилик фәнләринә даир нәзәри биликләрлә силаһланмадан лингвистик тәһлилә чәлб едилән һәр һансы бәдии мәтни елми сүзкәчдән кечирмәк, дүзкүн вә објектив тәһлил едиб, гијмәтләндирмәк, үмумиләшдирмәк гејри-мүмкүндүр.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили фәнинин өзүнәмәхсус конкрет елми-методик вәзифәләри вардыр:

1. Тәләбәләри лингвистик тәһлилин хүсусијјәтләри, методика вә техникасы илә таныш етмәк.

2. Бәдии дилин хүсусијјәтләрини, өзүнәмәхсус ганунаујғунлугларыны тәләбәләрә дәрк етдирмәк.

3. Дилин фонетик, лүғәви вә грамматик васитәләринин кениш елми характеристикасыны вермәк.

4. Тәләбәләрдә дил һадисәләрини, лазыми дил фактларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә елми шәкилдә тәсниф едиб гијмәтләндирмәк бачарығы ашыламаг.

5. Мүхтәлиф фәнләрин тәдриси нәтичәсиндә әлдә едилмиш елми-нәзәри биликләрин практикаја тәтбиги габилијјәтинин артырылмасына диггәт јетирмәк.

6. Тәдрис просесиндә башга фәнләрлә зәрури әлагәләри јада салмаг вә дил фактлары илә дәринләшдирмәк.

7. Тәләбәләрин лазыми елми әдәбијјатла танышлығыны, әлавә мә'лумат китабларыны, нәзәри мәгаләләри охумасыны тәшкил етмәк.

Һәр һансы бәдии мәтнин лингвистик тәһлили ејни заманда әдәби-бәдии әсәрин дилинә даир елми-тәдгигат ишидир. Буна көрә дә әввәлчә бәдии әсәрин маһијјәти, мәзмуну, гурулушу, форма, дил вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри барәдә там тәсәввүрә малик олмадан лингвистик тәһлилә башламаг вә әсл мә'нада лингвистик тәһлилдән данышмаг мүмкүн дејил.

Лингвистик тәһлил термининин ифадә етдији анлајыш чох кенишдир. *Лингвистик тәһлил* дедикдә, мүхтәлиф мөвзуларда олмасына, мүхтәлиф елм саһәләринә аид олмасына бахмајараг, һәр һансы мәтнин дилчилик, чәһәтдән арашдырылмасы, лингвистик бахымдан елми сүскәчдән кечирилиб үмуми нәтичәләр чыхарылмасы нәзәрдә тутулур. Тәһлил јалныз бәдии әсәр үзәриндә апарылдыгда иш даһа да дәгигләшир, тәһлилин саһәси конкретләшмиш олур вә бу формада иш *бәдии мәтнин лингвистик тәһлили* адланыр.

Һәр һансы бәдии мәтн (әсәр) дилчилик бахымындан тәһлил олуна биләр.

Мәтнин лингвистик тәһлилинин нә кими әһәмијјәти вар? Тәчрүбә көстәрир ки, дилчилик фәнләринин тәдриси заманы тәләбәләр дилин нәзәри мәсәләләрини мүһазирә вә дәрсликләрдән кифајәт дәрәчәдә өјрәнирләр. Лакин дил ганунларынын практик чәһәтдән мәнимсәнилмәси, әмәли тәтбиги саһәсиндә керилик, чатышмазлыг давам едир. Белә ки, мүәјјән дил һадисәсинин варлығыны, әмәләкәлмә ганунаујғунлуғуну нәзәри чәһәтдән шәрһ етмәји бачаран тәләбә бә'зән ону фактик материал әсасында изаһ етмәкдә чәтинлик чәкир. Бу бахымдан бәдии мәтнин лингвистик тәһлили али мәктәбләрдә дилин фонетик системинин, лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушунун һәм елми-нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән өјрәнилмәсинә даир ән фајдалы иш формаларындан бири олуб, хүсуси тәдрис әһәмијјәти кәсб едир. Лингвистик тәһлил просесиндә аудиторија әсл дилчилик лабораторијасына чеврилир, дил һадисә вә фактлары бәдии мәтн васитәсилә әјани шәкилдә нүмајиш етдирилир. Бурада дил һадисәләринин тәләбәләрин шүурлу мәнимсәмәси, онлара јарадычы јанашмасы, мүстәгил тәдгигат иши апара билмәси вә с. кими кејфијјәтләр дә һәјата кечирилир.

Халг дилинин түкәнмәз имканларындан истифадә бахымындан зәнкин кејфијјәтләри илә диггәти чәлб едән бәдии әсәрләрин сосиал-ичтимаи мәзмунуну, естетик әламәтләрини, бәдии хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг, әтрафлы тәһлилини вә тәсвирини вермәк үчүн ону дәрк етмәк, гаврамаг лазым кәлир. Бунун үчүн әсәрдә ишләнән һәр бир дил ваһидинин — сөзүн, ифадәнин мә'насыны, чүмләнин ифадә етдији мәзмуну дүзкүн баша дүшмәк тәләб олунур. Мәсәлән, халг шаири Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемасында:

Ән бөјүк мүсафир Ленинлир,
анчаг.
О, јолу кетмәди, јолу јаратды—

кими дәрин мә'налы, мәзмунлу бәндләр, мисралар чохдур. Бу бејтдә Ленин заһирән сәфәрә чыхан јолчуја бәнзәдилир. Лакин мисраларын әсл мә'насыны дәрк етдикдә ајдын олур ки, бурада «мүсафир», «јолу кетмәди», «јолу јаратды» сөз вә ифадәләри полисемантик чаларда ишләнмишдир. Шаир демәк истәјир ки, партијамызын баниси, даһи рәһбәримиз В. И. Ленин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы илә јени гурулушун әсасыны гојду, сосиализм чәмијјәти јаратмағын практик шәкилдә јолуну көстәрди, она рәһбәрлик етди. Ше'рин мә'насыны дүзкүн дәрк етдикдән сонра онун үзәриндә дәгиг лингвистик тәһлил апармаг олар.

Лингвистик тәһлил мүхтәлиф характердә ола биләр. Тәһлил едилән әсәрин јазылма дөврүнүн, жанр хүсусијјәтинин нәзәрә алынмасы, һансы бәдиилик васитәләринин, дил һадисәләринин арашдырылмасы тәһлилин характерини мүәјјәнләшдирир. Адәтән, бәдии мәтнин тәһлилинә бир нечә мөвгедән јанашмаг олур: 1) әдәби дилин грамматик гурулушуна мүнасибәт бахымындан; 2) чә-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

тин анлашылан сөз вә ифадәләрин семантик изаһы бахымындан; 3) лүғәви ваһидләрин естетик мөвгедән арашдырылмасы бахымындан вә с.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, лингвистик тәһлил просесиндә бә'зән формал тәһлилә дә јер верилир. Бу заман дил һадисә вә фактлары әсәрин мәзмунундан тәчрид олунмуш шәкилдә көтүрүлүр вә «ајдынлашдырылыр». Бу чүр тәһлил тәләбәләрин билик даирәсинин кенишләнмәси вә зәнкинләшмәсинә һеч бир мүсбәт тә'сир көстәрмир. Она көрә дә белә тәһлилә гәтијјән еһтијач јохдур.

Бәдии парчаларын өјрәнилмәсиндә мәзмунлу тәһлил хүсуси јер тутмалыдыр. Мәзмунлу тәһлилдә, совет дилчилик нәзәријјәсинә әсасланараг, дил ваһидләринин вәһдәтдә көтүрмәк, онлары әсәрин семантик системиндә јери вә кәсб етдији әһәмијјәт бахымындан елми шәкилдә ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Мәзмунлу лингвистик тәһлилин әсасыны кениш филоложи изаһат тәшкил едир.

Лингвистик тәһлил (анализ) үсулу бәдии әсәрин јеканә тәһлил формасы дејил. Бәдии әсәрин тәһлили илә әдәбијјатшүнаслыг да мәшғул олур. Она көрә дә лингвистик тәһлил әдәбијјатшүнаслыг тәһлили илә гаршылыглы мүнасибәтдә апарылыр, әдәбијјатшүнаслыг елементләриндән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә олунур. Әдәби тәһлилдә бәдии әсәрин дилиндән бәһс едәркән әдәбијјатчы әсәрин дилинә: «охунаглыдыр», «рәвандыр», «садәдир» сөзләри илә үмуми гијмәт верир. Бир аз кениш формада исә ону әсәрдәки бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри: метафора, тәшбеһ, истиара, синекдоха вә с. марагландырыр.

Лингвистик тәһлилдә исә бәдии мәтнин дили мүхтәлиф истигамәтдә арашдырылыб өјрәнилир. Һәр бир дил үнсүрүнүн хүсусијјәтләри, бир-бири илә әлагәси, бәдии әсәрдә мәзмуна нечә хидмәт етдији, емосионал-естетик кејфијјәтләри ајдынлашдырылыр вә гијмәтләндирилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәр ики елм саһәсиндә јүксәк сәвијјәдә тәһлил апармаг үчүн һәмин тәһлил формалары арасында мөһкәм әлагә олмалыдыр. Бунсуз тәдгигат иши әһәмијјәтсиз, фајдасыз зәһмәтә чеврилә биләр, биртәрәфли олар.

Бәдии мәтни лингвистик бахымдан тәһлил едәркән дилин бүтүн системи әһатә олунмалыдыр.

Дилин системинә даир лингвистик тәһлил ики чүр апарылыр: хүсуси лингвистик тәһлил вә үмуми лингвистик тәһлил.

Хүсуси лингвистик тәһлил просесиндә һәр һансы бәдии мәтндә мүәјјән дил һадисәси конкрет бир систем шәклиндә арашдырылыр, онун мүхтәлиф вариантлары, јаранма јоллары вә с. ашкар едилир. Бу чүр тәһлилдә фонетик һадисәләр, ајры-ајры нитг һиссәләринә мәхсус граматик катеторијалар, сөзүн гурулушу, шәкилчиләр, чүмлә, онун нөвләри вә с. дил һадисә, факт вә ганунаујғунлугларынын арашдырылмасы конкрет мәгсәд кими гаршыја гојула биләр. Шүбһәсиз, бу просесдә мүхтәлиф дил һадисәләри бир-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә дејил, вәһдәтдә көтүрүлмәли вә мүгајисәли шәкилдә изаһ едилмәлидир.

Үмуми лингвистик тәһлилдә исә һәр һансы бәдии мәтн фонетик, лексик, семантик, фразеоложи вә грамматик бахымдан арашдирылыр, бунлар арасында мүнасибәт, кәмијјәт вә кејфијјәт әлагәләри, хүсусијјәтләри мејдана чыхарылыр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә һәмин фәнни өјрәнәнләрин нәзәри лингвистик көрүшләри даһа да зәнкинләшир, онларда дилин нәзәри мәсәләләринә практик чәһәтдән јанашмаг бачарығы әсаслы шәкилдә формалашыр.

Мәтнин лингвистик тәһлили үмуми дилчилијин принсипләринә әсасланыр, ондан истигамәт алыр. Бунунла бәрабәр, бир сыра конкрет лингвистик тәһлил принсипләри дә вар ки, тәһлил просесиндә онлардан мүтләг истифадә олунмалыдыр. Бунлар **тарихилик принсипи, ардычыллыг принсипи, дәгиглик принсипи, әсәрин идеја-мәзмуну илә онун дилинин вәһдәтдә көтүрүлмәси принсипи, мәтнин жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы принсипи, мәтндә дил фактынын үмумхалга вә ја јазычыја аид олдуғуну мүәјјән етмәк принсипи** вә саирдән ибарәтдир.

Тарихилик принсипи лингвистик тәһлил просесиндә һәр һансы бир әсәрин мејдана чыхдығы тарихи дөврү вә һәмин дөврүн дил хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы тәләб едир.

Ардычыллыг принсипинә әсасән, дил һадисәләри систем шәкилдә изләнилир.

Дәгиглик принсипи тәләб едир ки, тәһлил просесиндә һәр бир дил һадисәси тәһлилә дәгиг вә дүзкүн чәлб едилсин, дил һадисәләри бир-бири илә гарышдырылмасын.

Әсәрин идеја вә мәзмуну илә онун дилинин вәһдәтдә көтүрүлмәси принсипинә әмәл олундугда һәр бир дил һадисәсинин бәдии әсәрин формалашмасында, јазычы фикринин образлы ифадәсинә нә дәрәчәдә хидмәт етмәсиндә ролу мүәјјәнләшир.

Мәтнин жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы принсипинә әсасән бәдии әсәрин дили тәһлил едиләркән мүтләг онун жанры, форма вә гурулуш хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалы, ајры-ајры жанрларын сәчијјәви чәһәтләри унудулмамалыдыр

Мәтндә дил фактынын үмумхалга вә ја јазычыја аид олдуғуну мүәјјән етмәк принсипиндә әсас мәгсәд јазычынын фәрди дил вә үслуб хүсусијјәтләрини ашкара чыхармагдыр.

Лингвистик тәһлилдә бу принсипләрдән һәр биринин өз јери вар, лакин тәһлил просесиндә онларын бир-бири илә әлагә вә мүнасибәти нәзәрә алынмалы, тәһлил әмәлијјатында онлар әсаса ме'јар кими вәһдәтдә көтүрүлмәлидир.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили фәнининин тәдрисиндә әсас мәсәләләрдән бири дә конкрет үсул вә методлардан истифадә олунмасыдыр. Әввәла, ону гејд едәк ки, фәнин үмуми фәлсәфи әсасыны варлығын бүтүн һадисәләринин инкишафда, бир-бири илә әлагәдә көтүрүлмәсини тәләб едән марксист диалектик метод тәшкил едир. Буна көрә дә һәр бир дил факты диалектик материализм мүддәалары әсасында ајдынлашдырылмалы вә објектив гијмәтләндирилмәлидир.

Бунунла јанашы, бәдии мәтнин тәһлилиндә тәсвири метод, мүгајисәли метод, гаршылашдырма методу, үслуби метод кими конкрет дилчилик методларындан да истифадә едилир.

Тәһлил заманы әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини дүзкүн баша дүшмәк үчүн мүвафиг үсуллар сечиб мүәјјәнләшдирмәк мүһүм мәсәләләрдәндир. Мәсәлән, тәһлил-тәркиб, мүгајисә-гаршылашдырма, мүчәррәдләшдирмә үсулларындан лингвистик тәһлил просесиндә тез-тез истифадә едилмәлидир. Бу үмуми үсуллардан башга, лингвистик тәһлилин өзүнәмәхсус үсуллары да вар. Бунлардан бири лингвистик елми мүшаһидә үсулудур. Һәр бир тәдгигат мүшаһидәдән башланыр. Бу үсулла бәдии әсәрдәки дил һадисәләри мүшаһидә едилир, сечилир, груплашдырылыр. Үслуби експеримент үсулунун мәгсәди исә бу вә ја башға јазычынын дил васитәләриндән нә дәрәчәдә дүзкүн истифадә едә билдијини ајдынлашдырмагдыр. Мә'лумдур ки, експериментдән тәбиәт елмләринә даир тәдгигләрдә даһа кениш истифадә олунур. Бунунла јанашы, бу үсулдан һуманитар елмләрдә, о чүмләдән дилчиликдә дә истифадә едилир. Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили заманы һәр һансы чүмлә вә ја мәтндәки дил ваһидләри онларын мүхтәлиф вариантлары илә әвәз едилир. Бу заман мүәллифин

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ишләтдији вариантла ишләтмәдији вариантын ифадә чаларлары, бәдиилик сәвијјәси вә с. кејфијјәтләр мүгајисә едилир. Бунун нәтичәсиндә һәр һансы бир јазычынын бәдии үслубунун сәчијјәси, әдәби дилин инкишафында хидмәти мүәјјәнләшдирилир.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлилиндә әсас үсуллардан бири әсәрин вариантларыны мүгајисә етмәк үсулудур. Белә бир истигамәтдә апарылан тәһлилдә мүәллифин дил ваһидләринә мүнасибәти ајдын олур, онун сөз үзәриндә ишләмәк бачарыгы, сөздән истифадә сәнәткарлыгы ајдын шәкилдә мејдана чыхыр. Мәсәлән, С. Вурғунун мәшһур «Вагиф» пјесинин 1938-чи ил варианты илә сон вариантынын мүгајисәси бу чәһәтдән чох мараглы фактлар верир.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили просесиндә јазычынын дил һаггында мүлаһизәләринин нәзәрә алынмасы үсулуна да мүрачиәт едилмәси фајдалыдыр. Көркәмли шаир вә јазычылар үмумијјәтлә дил, онун көзәллији, тә'сир күчү вә дикәр кејфијјәтләри һаггында гијмәтли фикирләр, мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр. Бу мүлаһизәләр мүәллифин тәһлил олунан әсәрләринин дилинин даһа јахшы арашдырылмасы вә мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Бәдии парчанын тәһлили просесиндә тәсадүф едилән фәргли лексик ваһидләри ајдынлашдырмаг, онларын гоһум вә ја јад дилләрә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, бејнәлхалг сөз вә терминләрин семантикасыны ачмаг вә с. үчүн нәзәри вә практик лүғәтләрә мүрачиәт етмәк үсулу да диггәти чәлб едир. Изаһлы лүғәт, гәдим түрк лүғәти, орфографија лүғәти, терминләр лүғәти, фразеоложи лүғәт, диалектоложи лүғәт вә саирдән истифадә бу чәһәтдән чох фајдалыдыр.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили мәрһәләләрлә апарылыр. Илк мәрһәлә тәһлилә чәлб едилән әсәрин (мәтнин) охунмасынын тәшкилидир. Тәчрүбә көстәрир ки, һәр һансы бәдии мәтни һиссә-һиссә вә арамла охумаг онун үзәриндә дүзкүн дил мүшаһидәләри апармаг үчүн фајдалы нәтичә верир. Бурада магнитофон лентинә јазылмыш оху нүмунәсиндән истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Бәдии мәтнин үзәриндә дүзкүн лингвистик тәһлил апармаг үчүн мүтләг һәмин мәтнә (әсәрә) лингвистик вә мәдәни-тарихи комментарија вермәк тәләб олунур. Чүнки бә'зән бәдии мәтндә мә'насы дәрк едилмәјән, müасир әдәби дил нормаларына ујғун кәлмәјән, әсәрин анлашылмасыны чәтинләшдирән лүғәви вә грамматик ваһидләрә раст кәлинир. Бу заман мүтләг онлара комментарија вермәк лазымдыр. Мәсәлән, XVII әср Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәси Мәсиһинин «Вәрга вә Күлша» поемасында шәхс, јер, һејван, гуш, планет вә с. адларыны ифадә едән чохлу мигдарда ономастик ваһидләрә тәсадүф едилир. Тәһлил просесиндә һәмин адларын һәр бири һаггында мә'лумат-комментарија верилмәлидир.

Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили заманы әсәрин идеја-мәзмуну һаггында мә'лумат верилмәси дә вачиб шәртләрдәндир. Чүнки һәр бир бәдии әсәрин идеја-сијаси мәзмунуна ујғун формасы, дил хүсусијјәтләри олур. Мәсәлән, М. Фүзулинин мәһәббәт мөвзусунда јаздығы «Лејли вә Мәчнун» поемасынын дил хүсусијјәтләри илә аллегорик әсәрләринин дил хүсусијјәтләри арасында мүәјјән фәргләр вардыр.

Һәр бир бәдии әсәрин композисијасы мәзмунла бағлы олур. Буна көрә дә лингвистик тәһлил заманы сәнәткарын өз фикрини ифадә етмәк үчүн әсәрин гурулуш үнсүрләрини нечә сечдији, нечә дүздүјүнү шәрһ етмәк, ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Мә'лумдур ки, композисија үнсүрләриндән бәдии әсәрләрдә мүхтәлиф чүр истифадә едилир. Бә'зи әсәрләрдә портрет, пејзаж хүсуси бәдиилик үнсүрләри кими өзүнү көстәрир. Бу ән чох нәзм вә нәср әсәрләринә аиддир. Мәсәлән, М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәриндә гышын тәсвири сосиал мәзмунлу пејзажа ән јахшы нүмунәдир. Ч. Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда Худајар бәјин заһири көрүнүшүнүн тәсвири илә ән көзәл портрет нүмунәси јаратмышдыр. Шүбһәсиз, бүтүн бунлар сөзлә јарадылыр. Бәдии әсәрдә сөзүн гүдрәтини һәртәрәфли ашкар етмәк үчүн һәмин композисија үнсүрләри мүәјјән едилмәлидир.

Лингвистик тәһлил просесиндә нитг гурулушунун арашдырылмасы сонунчу вә башлыча мәрһәләдир.

Бу заман бәдии мәтндәки (әсәрләрдәки) бүтүн дил фактлары, дил һадисә вә ганунлары: 1) фонетик; 2) лексик; 3) ономастик; 4) семантик; 5) фразеоложи; 6) дериватоложи; 7) грамматик хүсусијјәтләри ајдынлашдырмаг бахымындан там ардычыллыгла, системли шәкилдә тәһлил едилмәли, образ нитгинин характеристикасы верилмәли, диалогларын, монологларын, ремаркаларын дил хүсусијјәтләри ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирилмәлидир.

Лингвистик тәһлиллә әлагәдар ахтарыш вә елми арашдырма мүхтәлиф һәчмли бәдии мәтнләр үзәриндә апарыла биләр. Бә'зән тәһлил бүтөв әсәр үзәриндә, бә'зән дә әсәрин бир парчасы үзәриндә апарылыр. Һәр ики һал лингвистик тәһлил үчүн фајдалы вә мәгсәдәујғундур.

•

Нәзәри гејдләр

БӨЈҮК СОВЕТ ӘДИБИ М. А. ШОЛОХОВ

Јашар ҺҮСЕЈНОВ
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектору

> «Мән истәрдим ки, китабларым даһа јахшы, үрәји тәмиз олмагда, чәмијјәти үрәкдән севмәкдә, јүксәлиш вә һуманизм идеаллары уғрунда фәал мүбаризәдә инсанлара көмәк етсинләр.
>
> Әкәр бу азачыг да олса мәнә нәсиб олмушса, өзүмү хошбәхт сајарам».
>
> **М. ШОЛОХОВ.**

1935-чи ил сентјабр ајында Азәрбајчан охучулары бөјүк рус әдиби М. Шолоховун бәдии аләминә дахил олмушлар. Бу рәнкарәнк аләмдә А. Фадејев демишкән: «Бетһовен симфонијасы кими сәсләнән әсәрләрдә» охучулар мөһкәм характерли адамларла, инсаны валеһ едән Дон тәбиәти илә таныш олмуш вә онлары үрәкдән севмишләр.

Алексеј Толстој Шолохов һаггында демишдир: «О, Октјабрын јетирмәсидир... О, әдәбијјата ичтимаи мүбаризәләрин әзабларында вә фачиәләриндә доғулан јени чәмијјәтин мөвзусу илә кәлмишдир...»

Бөјүк сөз устасы, көркәмли совет јазычысы, илк дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин, Дөвләт вә Нобел мүкафаты лауреаты, академик М. А. Шолоховун јаратдығы көзәл

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

вә унудулмаз әсәрләр чохмилләтли совет халгынын мә'нәвијјатына халг мүбаризәсинин образлы тарихи кими дахил олмушдур. Онун монументал әсәрләри халг күтләләринин ингилаби-ичтимаи шүурунун инкишаф етмәсиндә, форма вә мәзмун дәјишкәнлијиндә, бәдии естетик фикрин даһа да камилләшмәсиндә чох мүһүм тә'сир васитәси олмушдур. Шолоховун бөјүк сәнәткарлыг гүдрәти бир дә орасындадыр ки, муасир охучу јазычынын әсәрләриндә бәдии идракын мүрәккәб саһәләри, керчәклијин сәнәтдә образлы ин'икасы јоллары вә формалары илә јахындан таныш олмаг имканы газаныр.

Фин јазычысы Мартти Ларни демишдир: «Бөјүк рус әдибинин әсәрләринин сәмимилији бу әсәрләрин бәдии маһијјәтини мүәјјән едир. Шолоховун сәнәткарлыг исте'дадыны әслиндә өз мәнлик шүуру, өз еһтирасы, өз севинч вә кәдәри, өз саф мәһәббәти, өз шәрәфи вә вүгары олан инсанын иш вә әмәлләрини мәһәббәт адландырмаг олар. Михаил Шолохов рус классик әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләринин давамчысыдыр, кениш епик тәһкијәнин ән көркәмли усталарындан биридир».

1905-чи илдә мајын 24-дә Ростов Вилајәти Вешенскаја станисијасынын Кружилино кәндиндә ортабаб кәндли аиләсиндә Михаил Шолохов адында бир оглан дүнјаја көз ачмышды. Ушаг вахтындан о, китаб охумаға бөјүк мараг көстәрмишдир. Балача Михаил кәнд мүәллими Т. Т. Мрыхинин ән севимли шакирди иди.

Вәтәндаш мүһарибәси башлананда М. Шолоховун 13 јашы вар иди. Буна бахмајараг, о, вәтәндаш мүһарибәсинин бурулғанына дүшүб, өзүнү итирмир: мәнсуб олдуғу синфин дүшмәнләрини јахшы таныјыр вә онлара гаршы амансыз олур.

М. Шолохов 1920-чи илдә комсомол сыраларына дахил олур вә бандитләрлә, Совет һөкумәтинин дүшмәнләринә гаршы мәрдликлә вурушур. Бу илләри хатырлајараг әдиб күндәлијиндә јазмышдыр: «каһ биз бандалары, каһ да онлар бизи тә'гиб едирди, јә'ни һәр шеј өз гајдасы илә кедирди». Беш ил, јә'ни 1918-1923-чү илә гәдәр Михаил Шолохов Дон бојунда аггвардијачыларла вә башга мүхтәлиф әксингилаби гүввәләрә гаршы вурушан дәстәләрдә иштирак етмиш, «әрзаг гуллугчусу», станитсада каркүзар, әрзаг мүфәттиши вәзифәсиндә ишләмиш, јашлыларын савадсызлығынын ләғви курсларында дәрс демишдир. Көрүндүјү кими, әдиб һәјатын гајнар вахтларында, Дон казакларынын о заманкы гызғын мүбаризәләринин иштиракчысы олмушдур. Бир чох сәнәт дәјишмиш М. Шолохов өзүнә һәјатда јол ахтара-ахтара Москваја кәлиб чыхмышдыр. Бурада өзүнү бир журналист, сонра исә јазычы кими танытмышдыр. 1923-чү илдән е'тибарән бир сыра гәзет вә журналларда мүхтәлиф мәгаләләрлә чыхыш етмәјә башламышдыр. Әдибин илк чап олунмуш әсәри «Имтаһан» адлы фелјетонудур.

1926-чы илдә кәнч јазычынын «Дон һекајәләри» вә «Лачивәрд сәһра» кими илк китаблары нәшр олунду вә бу дөврдән башлајараг һаглы олараг көркәмли јазычылар арасында тә'рифләнди. А. С. Серафимович бу һагда јазмышдыр: «Јолдаш Шолоховун һекајәләри дүзәнликдә гара ләкә кими көрүнән чөл чичәјини хатырладыр. Онлар садә, парлаг, нағыл едән бир шеј кими көзләримизин өнүндә чанланыр». Бу китаблар тәсвир олунан кәскин синфи тоггушма сәһнәләри, мүрәккәб инсан характери, психоложи сәһнәләр, көзәл вә рәнкарәнк тәбиәт тәсвирләри илә долғундур. Һекајәләрин гәһрәманлары хошбәхт һәјат уғрунда өз чанларыны әсиркәмәјән јени фәдакар инсанлардыр...

«Дон һекајәләри»нин нәшриндән үч ил сонра, 1928-чи илдә «Сакит Дон» епопејасынын биринчи китабы, 1929-чу илдә икинчи китабы дәрч олунду вә һәмин вахтдан мүәллиф көркәмли Совет јазычыларынын сырасына дахил олду.

М. Горки, әдибин илк китабыны охујандан сонра севинчлә гејд етмишдир ки, «Шолохов исте'дадлы јазычыдыр... Һәр ил бир-бириндән исте'дадлы адамлар јетишир. Бу, әсл сәадәтдир. Русија исте'дадларла сон дәрәчә зәнкиндир».

Бу күн артыг М. Шолоховун әсәрләри дүнја шөһрәти газанмышдыр. Даһи әдибин әсәрләри нәинки бизим чохмилләтли өлкәмиздә, һәтта јер үзүнүн бүтүн өлкәләриндә һәвәслә охунур.

Көркәмли әдибин әсәрләри өлкәмиздә 78 дилдә 994 дәфә, 81 милјон 354 мин тиражла нәшр олунмушдур. Үмумиттифаг дөвләт харичи әдәбијјат китабханасынын вердији мә'лумата көрә, Шолоховун әсәрләри 85 харичи өлкәдә 810 дәфә нәшр едилмишдир. Азәрбајчанда бөјүк әдибин әсәрләри ајрыча китаб шәклиндә бир нечә дәфә милјондан чох тиражла чап олунмушдур. Онун «Дон һекајәләри», «Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг», «Инсанын талеји», «Нифрәт фәнни» кими көркәмли әсәрләри дәфәләрлә Азәрбајчан дилиндә нәшр олунмушдур. Ашағыда көстәрилән хроноложи рәгәмләрдән ајдын олур ки, гыса бир вахтда М. Шолоховун монументал әсәрләри тәрчүмә едиләрәк нәшр олунмуш вә Азәрбајчан охучуларына чатдырылмышдыр. «Сакит Дон» әсәринин биринчи китабы 1935-чи—1950-чи илдә (ики дәфә) «Пулемјот командасы» икинчи китабдан бир һиссә, 1941-чи илдә үчүнчү китабы, дөрдүнчү китабы исә 1951-чи илдә Азәрбајчан дилиндә чапдан чыхмышдыр.

М. А. Шолоховун «Ојанмыш торпаг» романы да 1935-чи илдә Азәрбајчан охучуларына чатдырылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гыса мүддәтдә тәрчүмә едилмиш бу әсәрләр бәдии чәһәтдән зәиф олмуш, орижинал консепсијасындан кәнара чыхмыш, Шолоховчасына сәсләнмәмишдир. Һаглы олараг о дөврдә әсәрләрин зәиф тәрчүмә едилмәси барәдә мәтбуатда тәнгиди мәгаләләр дәрч едилмишдир. М. А. Шолоховун 60 иллик јубилејинә һазырлыг дөврүндә 1963-чү илдән башлајараг бөјүк сөз устасынын әсәрләри республикамызда јенидән тәрчүмә едилмиш вә (8 чилддә) чапдан бурахылмышдыр.

1963-чү илдә дәрч едилән биринчи чилддә әдибин 21 һекајәси топланмышдыр. 1964-1966-чы илләрдә чыхан 2-5-чи чилдләрә «Сакит Дон», 1967-чи илдә нәшр едилән 6-7-чи чилдләрә «Ојанмыш торпаг» романлары дахил едилмишдир. 1968-чи илдә бурахылмыш 8-чи чилд ики һиссәдән ибарәтдир; биринчи һиссәјә әдибин «Бир дил», «Нифрәт фәнни» вә «Инсанын талеји» һекајәләри, икинчи һиссәдә исә очерк, фелјетон вә мәгаләләри дахил едилмишдир. Бу китаблар Азәрбајчан охучуларына чох гијмәтли һәдијјә олмушдур.

Тәрчүмәчи Шолохов әсәрләринин идеја хәттини, орижиналдакы бәдии хүсусијјәтләри Азәрбајчан охучусуна дәгиг чатдырмаг үчүн дилимиздәки адекват сөзләри вә ифадәләри сеј'лә, чидди-чәһдлә ахтарыб тапмышлар. Тәрчүмәнин дили чанлы, тәравәтли, үслуб рәнкарәнклијинә маликдир. М. Шолоховун А. Астахова, П. Прокофјев, С. Давыдов, М. Нагулнов, К. Мајданников, А. Соколов вә дикәр гәһрәманларынын дили азәрбајчанча да дузлу вә тә'сирлидир.

М. А. Шолоховун әсәрләри Азәрбајчан јазычылары тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Онун јарадычылығы һаггында мүхтәлиф шәкилдә гијмәтли фикирләр сөјләнмишдир. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Азәрбајчанын халг јазычысы, академик М. Ибраһимов гејд етмишдир ки, «Бир сәнәткар олараг, Шолохов һеч бир заман дујғусуну итирмир, һәјаты вә инсанлары мүрәккәб зиддијјәтли тәзаһүрләри илә гәләмә алыр. Инсаны вә варлығы биртәрәфли, сәрт вә естетик тәсвир Шолохов гәләминә јабанчыдыр. О, классик реализмин ән бөјүк принсипләриндән биринә даим садиг галыр, бу принсипи инкишаф етдириб, дәринләшдирир. М. Шолоховун јарадычы-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

лығы Азәрбајчан Совет романынын бүтүн инкишаф мәрһәләләри үчүн сәмәрәли вә фајдалы олмушдур: сөзүн әсл мәʼнасында С. Рәһимовун «Шамо» вә «Сачлы», М. Һүсејнин «Дашгын», Ә. Вәлијевин «Кечмиш илләр» вә с. романлары Шолоховун јарадычылығындан гидаланмышдыр.

Заманәмизин ән көркәмли јазычысы кими М. Шолоховун һәјат вә јарадычылығына аид мүнтәзәм елми вә публисист материаллар дәрч олунур, али вә орта мәктәбләримиздә өјрәнилир, кениш тәдрис едилир.

1985-чи илдә совет халгы, тәрәггипәрвәр бәшәријјәт бөјүк сөз устасы, өлмәз сәнәткарын 80 иллијини кениш гејд етди. Јубилеј дөврүндә, Азәрбајчан ССР-дә бир сыра мәктәбләрдә јазычынын һәјат вә јарадычылығынын, әсәрләринин кениш охусу, әдибин әсәрләрини доғма Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәнләрлә, ону шәхсән танıјанларла мәктәблиләрин көрүшү, әдибин әсәрләриндән ибарәт кинофилмләринә бахыш вә с. кечирилди.

Бунунла белә профессор С. Әсәдуллајевин фикринә шәрик олараг гејд етмәк лазымдыр ки, М. А. Шолохов Азәрбајчан мәтбуатында индијә кими чидди вә кениш сурәтдә тәблиғ олунмајыб; онун һаггында һеч бир елми характерли монографија чап олунмајыб, јарадычылығынын мәркәзи олан — «Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг» вә дикәр әсәрләринин Азәрбајчан дилиндә нечә сәсләнмәси илә, демәк олар ки, чидди мәшғул олунмајыб.

Арзумуз будур ки, кәләчәкдә дүнја шөһрәти газанан М. А. Шолоховун әсәрләри јенидән нәшр олунсун, онун һаггында јазылан санбаллы тәдгигат әсәрләри тәрчүмә едилсин вә Азәрбајчан охучусуна чатдырылсын.

С. Рүстәм—80

СӘКСӘН ЈАШЛЫ ЧАВАН ШАИРИМИЗ

Бәхтијар ВАҺАБЗАДӘ

Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, Азәрбајчанын халг шаири

Әдәбијјатымызын ағсаггалы, Азәрбајчан совет шеʼринин бүнөврә дашыны гојан халг шаиримиз Сүлејман Рүстәмин кечдији 60 иллик јарадычылыг јолу, ејни заманда Азәрбајчан совет шеʼринин инкишаф јолудур. Бу јарадычылыг һәјәчан вә тәләтүмлә, мүбаризә вә гәләбәләрлә долу һәјатымызын ајнасыдыр. Сон 60 илдә халгымызын һәјатында баш верән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләр, социализм уғрунда кедән мүбаризәләр вә чәкишмәләр бу мөһтәшәм ајнаја акс олунмушдур. Буна көрә дә биз Сүлејман Рүстәмин јарадычылығыны өјрәнмәкдә совет һәјатынын вниш-јохушларыны, јени гурулуш уғрундакы мүбаризә тарихини өјрәнмиш олуруг.

60 иллик јарадычылығы боју С. Рүстәм шеʼримизин дөјүшкән әскәриндән сәркәрдәлијинә гәдәр јүксәлмиш, јашыдлары С. Вурғун, Р. Рза, С. Сарывәлли илә чијин-чијинә Азәрбајчан поезијасынын идеја мәрамнамәсини, форма зәнкинлијини јаратмышдыр. Букүнкү шеʼримиз дә адларыны чәкдијим нәһәнк сүтунларла бирҝә С. Рүстәмин чијинләри үстүндә боj атыб букүнкү сәвијјәјә чатмышдыр.

CamScanner ile tarandı

«Әләмдән нәшʼәјә» шеʼриндән башланан мүбаризә јолунда гочаман С. Рүстәм һәмишә өндә аддымлајыр, әлиндә идеја бајрағы бизимлә вә биздән сонра кәлән нәсилләрлә бәрабәр шеʼрин зирвәләрини ашыр, бајрагдарлыг вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирир.

Бөјүк шаиримиз С. Вурғун гәләм јолдашы С. Рүстәм һаггында демишдир:

«С. Рүстәм Азәрбајчан совет шеʼринин банисидир. Биз Совет Азәрбајчанынын бүтүн шаирләри С. Рүстәм јолдаша борчлујуг, чүнки, о, халгымыза јабанчы олан әдәби чәрәјанлара гаршы совет әдәбијјатынын апардығы шиддәтли вә мүрәккәб мүбаризәдә биринчи олараг атәш хәттини јармышдыр. Әмәкчи халгын һәјат вә мүбаризәси, халгымызы парлаг истигбала доғру апаран Ленин партијасынын јүксәк идеаллары, үлви вә мүгәддәс сәʼјләри шаир С. Рүстәм үчүн һәмишә түкәнмәз илһам мәнбәји олмушдур».

С. Вурғунун дедији бу сөзләр С. Рүстәм јарадычылығынын ән көзәл вә ән дәгиг гијмәтидир.

Шаирин јени-јени шеʼр силсиләләрини охудугча фикирләширсән ки, бу гочаман шаирин ичиндәки түкәнмәјән одун, аловун гајнағы нәдир? Кәнчлијиндә һансы атәшлә јазырдыса, бу күн дә һәмин атәшлә јазыб-јарадан шаир бу оду, бу көзү һарадан алыр?

Ону бу күн дә ејни кәнчлик алову илә јазыб-јаратмаға тәһрик едән түкәнмәз гүдрәтин мајасы Вәтәнинә вә халгына бәсләдији сонсуз мәһәббәти, Вәтәнинин вә халгынын дүшмәнләринә дәрин нифрәтидир. Бу сонсуз мәһәббәт вә нифрәт онун синәсиндә үрәк кими дөјүндүкчә о, гочалмајачаг вә гәләми дә әлиндән дүшмәјәчәк.

1925-чи илдә — јәʼни 19 јашында јаздығы «Үсјан јарат» шеʼриндәки ингилаби руһ, 1926-чы илдә јаздығы «Әләмдән нәшʼәјә» шеʼриндәки кәләчәјә никбин вә инамлы бахыш онун јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. Бу ингилаби руһ вә кәләчәјә инамлы, никбин бахыш бу күн дә онун јарадычылығында ејни һәрарәт вә ејни пафосла давам едир. «Бир үздә көрүн, бир үрәјин вар» дејән шаирин бүтүн јарадычылығы ејни идејанын вә ејни чәбһәнин тәрәддүдсүз тәрәннүмүндән ибарәтдир. «Силаһдыр әлимиздә шеʼримиз вә нәсримиз», «еј әхлаг мүдәрриси, мән дөјүш шаиријәм»— дејә әлинә гәләм көтүрән кәнч Сүлејман һәлә кәнчлијиндән өз мүбаризә һәдәфини тапмыш, бу күн дә һәмин һәдәфә—Вәтән вә милли һиссләрдән мәһрум оланлара, фитнә вә фәсады јашамаг гајәси сечәнләрә, үрәксиз вә амалсызлара гаршы мүбаризәдән јорулмамышдыр:

О кәс ки, Вәтәнә көнүл вермәјиб,

Бир күл бечәрмәјиб, бир күл
дәрмәјиб,
Фитнәдән, фәсаддан үз
дөндәрмәјиб,
Гәбринин үстүндә даш нәјә
лазым?

Бадәни әлиндән јерә гојмајан,
Тәʼрифдән, шөһрәтдән көзү
дојмајан,
Вәтәни дујмајан, эли дујмајан
Үрәксиз адама баш нәјә лазым?

Һәмин мүбаризә пафосу Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәдәфини дәјишмәклә даһа әзәмәтли сәсләнди. Мүһарибәнин илк күнләриндә јаздығы «Анд» шеʼриндә шаир, Вәтән гаршысында «Гызыл бајраға», «Ана торпаға», «чәбһәдә төкүлән әскәр ганына» анд ичәрәк ахыр нәфәсинә гәдәр фашизмлә вурушачағына, халгын адындан анд ичир вә һамыны бу јолда мүбаризәјә сәсләјир:

Анд олсун әјилмәз гызыл бајраға,
Анд олсун мүгәддәс ана торпаға,
...Анд олсун көнлүмүн
арзуларына,
Кәләчәк күнләрин илк баһарына
Башым ајрылса да бир күн
бәдәндән
Үрәјим ајрылмаз ана Вәтәндән.

Scanned with CamScanner

Бу илләрдә бир-биринин ардынча јаздығы «Гочанын дедикләри», «Күн о күн олсун ки», «Гафгаз ордусу», «Дөјүшчүјә мәктуб», «Гәһрәманын вәсијјәти», «Ана вә почталјон» вә с. ше'рләриндә мүһарибә дөврүнүн әһвал-руһијјәсини, адамларын кечирдији мә'нәви сарсынтылары, бунунла бәрабәр әзмкарлығыны бөјүк һәссаслыгла гәләмә алыр. Јахшы јадымдадыр. «Күн о күн олсун ки» ше'ри о заман дилләр әзбәри иди. Мүһарибәјә оғул јола салмыш аналар, гардаш јола салмыш бачылар, әр јола салмыш кәлинләр үчүн бу ше'р үмид вә тәсәлли нәғмәси иди:

Күн о күн олсун ки, гуртарсын дава,
Дағылсын булудлар, ачылсын һава,
Алынсын дүшмәндән интигам, гисас,
Торпаг нәфәс алыб динчәлсин бир аз.
Силинсин көнүлдән, үрәкдән ағры,
Бир дә тапданмасын Вәтәнин бағры.
Сағалсын јаралар, ахмасын ганлар,
Севинсин инсанлар, күлсүн инсанлар.

Мән бурада бир чәһәти хүсусилә гејд етмәк истәјирәм. О да С. Рүстәм јарадычылығындакы мәнзум һекајәчиликдир. Шаирин јарадычылығындан бәһс едән бир сыра тәдгигатчылар онда бу жанрын мүһарибә дөврүндә јаздығы «Ана вә почталјон» ше'риндән башладығыны гејд едирләр. Мәнчә бу жанр шаирин 1933-чү илдә јаздығы «Чичәк мағазасында» ше'риндән башланыр.

Ше'рдә дејилир ки, тоја кедәнлә јаса кедәнин көрүшдүјү јеканә јер чичәк мағазасыдыр. Тоја кедән дә орадан чичәк алыр, јаса кедән дә... Һәјатла өлүмүн кәсишдији бу јер шаири һәјат вә өлүм һаггында дүшүнчәләрә далмаға вадар едир. Гышла јазын, кечә илә күндүзүн, кејирлә шәрин көрүшдүјү нөгтә инсаны дүшүндүрмәјә билмәз. Шаир бир јана, ади инсан да бу нөгтәдә философ олур. Бу јердә шаир бизә суал верир:

Севинчлә јас бу јердә үз-үзә кәлир... фәгәт
Бағчаларда чичәкләр бунунчунму ачылыр?

Бу суалын сәтиралты мә'насы чох дәриндир: севинч үчүн ачылан чичәкләр кәдәр үчүн дә јарајырса, демәк, һәјатын бир үзү севинч, о бири үзү кәдәрдир. Әкәр бу беләисә, өмрү боју матәмә гапылыб һәјатдан үз дөндәрмәк дә, севинчдән атылыб-дүшмәк дә һәјатын маһијјәтини анламамагдыр. Инсан һәјаты һәр ики үзү илә — јә'ни олдуғу кими гәбул етмәлидир. Конкрет деталдан, бир һәјат һадисәсиндән чыхараг фәлсәфи үмумиләшдирмәјә кетмәк! Бах, будур әсл поезијанын јолу! С. Рүстәм совет поезијасында бу јолун илк јолчуларындандыр! Бу бахымдан «Ана вә почталјон» ше'риндә шаир даһа да ирәли кедәрәк деталдан сүжетә кечиб конкрет заман ичәрисиндә конкрет һәјат һадисәсинин тәсвирини верир. Бу ше'р јалныз С. Рүстәм јарадычылығында дејил, үмумсовет поезијасынын ән јахшы нүмунәләриндән сајылыр. Мүһарибә дөврүнүн овгатыны, үрәкләрин о илләрдәки тәлатүм вә һәјәчанларыны, адамларын психолокијасыны чох инчә, тәбии вә һәјати деталларла әкс етдирән бу ше'р дә о заман халгын дилинин әзбәри иди.

Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы бүтүн ше'рләр шаирин өзү кими әјнинә әскәр палтары кејиб, әлинә силаһ алмышдыр. Бу илләрдә Совет Ордусу илә бәрабәр Иранда олан С. Рүстәм Чәнуби Азәрбајчандакы гардаш вә бачыларынын ачыначаглы һәјатыны мүшаһидә едир вә бу мүшаһидәләри әсасында «Чәнуб ше'рләри»ни јарадыр. Буна гәдәр дә шаир Чәнуб мөвзусуна бир нечә ше'р һәср етмиш, бә'зән дә башга мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә («Јахшы адам») бу һәсрәтә, бу дәрдә тохунмушду. Лакин 1942-чи илдән сонра шәхси мүшаһидәләри әсасында јаздығы «Чәнуб ше'рләри»ни поезијамызын шаһ әсәрләриндән һесаб етмәк олар. Чәнуб мөвзусунда јазмајан шаиримиз, демәк олар ки, јохдур. Лакин С. Рүстәм бу мөвзуја елә һаким кәсилиб ки, «Чәнуб мөвзусу» дедијимиз заман С. Рүстәм, С. Рүстәм дедијимиз заман Чәнуби Азәрбајчан јада дүшүр:

О гәдри налә етдим ки, гызарды лалә тәк бағрым,
Бахыб өз дөврәмә көрдүм, гәрәнфил, јасәмән јанды.
...Үрәкдә мин јаран вардыр, јазыг милләт, јазыг милләт,
Сәнә һәр ләһзәдә өз чаныны гурбан едән јанды.
...Јадымдан чыхды бүлбүл тәк гәфәсдә күлләрин рәнки,
Гәмин, дәрдин әлиндән од тутуб ахыр бәдән јанды.
Сүлејман, гафил олма, јахшы бах этрафа, шаирсән,
Чинајәт ашды һәддиндән, һарај сал ки, Вәтән јанды.

Бу, ади ше'р дејил. Бу, Вәтән вә халг дәрди илә алышыб-јанан бир үрәјин фәрјадыдыр. Лакин бу фәрјадын өзүндә дә бәдбинлик јохдур, мүбаризәјә чағырыш вә кәләчәјә никбин бахыш вар. Ән дәрдли, ән кәдәрли мәсәләләрдән данышанда да шаир әјилмир, сынмыр, әксинә, онун сөзләриндә дәрдин ағырлығы бојда да үсјана, голдакы зәнчирләри гырмаға чағырыш вә мүбаризә әзми сәсләнир:

Мән сәнин дилинә дәјмирәм, сән дә
Кәл мәним бу ана дилимә дәјмә,
Сәнин дә бағын вар, күлүн вар, чәкин,
Бағымда әкдијим күлүмә дәјмә.
Һәсәдләрлә бахдын чәмәнимә сән,
Көр бир нәләр етдин Вәтәнимә сән.
«Јан!» — дејиб од вурдун бәдәнимә сән,
Алтында атәш вар, күлүмә дәјмә.

Нә гәдәр көзәл дејилиб! Илк бәнд елә бир хаһишдир. «Мәним ана дилимә дәјмә» дејә чәлладдан аман истәјир. Икинчи бәндин сон мисрасы исә һәдәдир: «Сән елә билмә ки, мән сөнмүш, күлә дөнмүш одам, хејр, јанылмысан, мәним күлүмүн алтында атәш кизләнмишдир. Горх о атәшдән!»

Үмумијјәтлә, Чәнуб һәсрәти С. Рүстәмин шәхси дәрди кими онун бүтүн варлығына — ән инчә дамарларына гәдәр һаким кәсилмиш, ше'ринин учуш мәркәзинә чеврилмишдир. Чәнуби Азәрбајчан халгыны «Доғма анам лајлалы, анам дилли гардашым» адландыран шаир, үрәјини ваһид Азәрбајчанын хәритәсинә, Аразын о тајыны исә гибләсинә бәнзәдәрәк «Бағрымыза даг чәкән ајдан, илдән данышмагдан дојмадым» дејә өмрү боју тарихин бу һагсыз һөкмү илә барышмајачағыны билдирир.

Өмрү боју һәсрәт нәғмәләри охујан шаир парчаланмыш халгымызын кәләчәк бирлијинә инаныр вә биздән о күнүн вүсал нәғмәсини охумағы хаһиш едир.

Беләликлә, С. Рүстәм јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә тамам јени рәнк вә чаларларла бу мөвзуја гајыдыр вә һәр гајыдышында бизә тамам јени әтирли чичәкләр, күлләр бәхш едир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илк онилликдә шаирин «Үрәк сәсләри» башлығы алтында јаздығы «Ме'марын фачиәси», «Хәзәр саһилиндә», «Минкәчевирдә», «Сон хәбәрләр», «Биз коммунистләрик» кими әсәрләри шаирин вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын бәдии ифадәсидир.

1950-чи илдә јаздығы «Гафурун гәлби» поемасында Бакы фәһләси Гафур Мәммәдовун Вәтән мүһарибәси илләриндә көстәрдији гәһрәманлыгдан бәһс едир. Шаир Гафуру өз халгы, халгын талеји илә вәһдәтдә вермиш, онун чәбһәдәки гәһрәманлығыны вәтәнинә, халгына мәһәббәтин ифадәси кими гәләмә алмышдыр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

С. Рүстәмин сатирасы да ше'римизин башга бир рәнкидир. Онун бу типли ше'рләри Сабирдән чох, Закир сатирасына јахындыр. Чүнки бурада кәскин, өлдүрүчү сатирадан чох јумор, бир гәдәр дә дәгиг десәк, инчә зарафат даһа чох нәзәрә чарпыр. Бунунла бәрабәр шаирин сарказма гәдәр јүксәлән чидди сатирик ше'рләри дә чохдур. «Беләләри дә вар» башлығы алтында јаздығы «Бөһтанзадә», «Дүнја бир шеј итирмәзди», «Јахшы ки, јохсан», «Мән варлыјам, сән јохсул», «Авварадан авара», «Малыны јемәз», «Нә лазым», «Һәсәд» кими ше'рләри мүасир сатиранын јахшы нүмунәләридир. «Бөһтанзадә» ше'риндә танындығы бүтүн адамлардан, һәтта өз гоһум-гардашындан белә имзасыз мәктублар јазан бир бөһтанчы ифша олунур. Бу ше'рдә шаирин беләләринә гәзәби сон дәрәчәдә күчлүдүр. Һамыны бөһтанлајан Бөһтанзадә артыг ләкәләмәдији адам тапмајанда дөнүб өзүндән јазмалы олур. Бурада шаир сатирик мүбалиғәси сарказм сәвијјәсинә јүксәлир. «Һәјаты башыјла јох, гарныјла дүшүнәнләр», «өзүнү бәјәниб өзкәни бәјәнмәјәнләр», пул, вар-дөвләт һәрисләри, вәтәнинә, милләтинә дүшмән кәсиләнләр шаирин сатирик ше'рләринин һәдәфидир.

С. Рүстәми јахындан танызјанлар билир ки, о сон дәрәчә һазырчаваб, сөзү јериндә демәји бачаран, бунунла белә инчә зарафаты хошлајан бир адамдыр. Бу да тәсадүфи дејил ки, о, һәм дә һәлә сәһнә үзү көрмәсә дә епизодлары вә атмачалары дилләр әзбәри олан «Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә» кими көзәл бир комедијанын мүәллифидир. Фитрәтиндәки јумор һисси онун ше'рләринә дә һопмушдур. Шаир пул һәрисини көрүн нечә зарафатла әлә салыр:

Гырт тојуглар кими пуллар
үстүндә
Отуруб көзләјир чүчәләрини.

Јахуд:

Дүшүнүр, растыма кәләјди кәрәк
Өвлад әвәзинә пул доған арвад.

Бу мисралар пул һәрисләринин ифша едән, онларын психолокијасыны, мә'нәви бошлуғуну көстәрән көзәл сатирик тапынтылардыр. Чүнки шаирин өзү, һәр шејдән әввәл, вәтәндашдыр. Буна көрә дә, о, бу јахынларда чап етдирдији бир ше'риндә дедији кими, һәр чүр ичтимаи әдаләтсизлијә, инсан һүгугларынын тапданмасына, милләтләр арасына әдавәт тохумларынын сәпилмәсинә гаршы «мүбаризә е'лан етмишдир»:

Азадлыға өлүм һөкмү јазан
кәсләрә,
Милләтләрин достлуғуну позан
кәсләрә,
Һагг јолундан, дүз јолундан азан
кәсләрә
Сөз ордумла мүбаризә е'лан
етмишәм,
Өз ордумла мүбаризә е'лан
етмишәм.

Шаирин сон силсилә ше'рләри бу күнләрдә баша вурдуғумуз XXVII гурултајын үмуми истигамәтинә вә руһуна чаваб верән гијмәтли ше'р парчаларыдыр:

Шаирин «Севки јарпаглары» башлығы алтында јаздығы мәһәббәт лирикасы әсасән гошмалардан вә гәзәлләрдән ибарәтдир. Бу гошмалара «Мәним сәндән сәнә шикајәтим вар», гәзәлләрә исә «Сәнә үз версә кәдәр мәчлисә чананы чағыр» мисраларыны епиграф кәтирмәк олар. Форма е'тибарилә ејни олса да шаирин гошмалары вә гәзәлләри өз руһу илә классик вә ән'әнәви гошма вә гәзәлләрдән тамамилә фәргләнир. Бу ше'рләрин, демәк олар ки, һамысында бөјүк һәјат ешги, јашамаг вә мүбаризә еһтирасы вә ән үмдәси дә бөјүк никбинлик вар. Әдәбијјат тарихимиздә биринчи дәфә С. Рүстәмин гәзәлләриндә инчә јумора вә зарафата раст кәлирик. Һәјат ешгилә долу бу зарафатлар зәриф олдуғу гәдәр дә һәм ашигин вә һәм дә севкилинин образыны јарадыр.

Дост-ашнаны өјрән, бахыб
әтрафына көнлүм,
Һәр аддымыны, ејбини чанана
дејирләр.
Ач гәлбини чананына, көстәр ки,
инансын,
Билсин, нә дејирләр она, әфсанә
дејирләр.
...Мәндән сәнә, еј күл, нә
дејирләрсә инанма,
Сәндән дә кәлиб күндә Сүлејмана
дејирләр.

Сон дәрәчә сәмими вә тәбии дејишмәләрлә долу олан бу гәзәл нә гәдәр ширин вә үрәјәјатымлыдыр. Шаирин бу типли гәзәлләрини әзбәрләмәк лазым дејил, өз тәбиилији вә сәмимилији илә мисралар өзү үрәјә јол тапыр вә јадда галыр.

С. Рүстәмин чохчәһәтли јарадычылығы үмумсовет әдәбијјатынын гызыл хәзинәсинә дахил олмуш нәһәнк бир јарадычылыгдыр. Бу јарадычылыг чешмәсиндән сон 60 илдә јетишән әдәби нәсилләр су ичмиш, бу күн дә ичмәкдәдир.

С. Рүстәмин Вәтән вә халг гаршысындакы хидмәтләрини партија вә һөкумәтимиз јүксәк гијмәтләндирмиш, ону халг шаири, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы кими јүксәк адлара лајиг көрмүшдүр.

80 јашлы һәмишәчаван шаиримизи 80 јашынын тамам олмасы мүнасибәтилә үрәкдән тәбрик едир вә арзулајырыг ки, 2006-чы илдә өзүнүн иштиракы илә онун 100 иллик јубилејини дә гејд едәк.

Рәсми шө'бә

ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—IX СИНИФЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫ

Изаһат вәрәгәси

Азәрбајчан дили Совет һакимијјәти илләриндә ән јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш әдәби дилләрдән биринә чеврилмишдир. О, республикамызын Конститусијасында довләт дили кими тәсбит олунмушдур. Бу дил тарих боју халгымызын мәдәни јүксәлишиндә, Совет һакимијјәти илләриндә исә ичтимаи һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә әвәзсиз рол ојнамыш вә инди дә мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчан дили ејни заманда тәһсил дилидир; орта вә али мәктәбләримиздә тә'лим дили кими кениш мөвге тутур.

* * *

Онбириллик мәктәбдә Азәрбајчан дилиндән систематик курс V—IX синифләрдә тәдрис олунур. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, ана дилинин тә'лими, ваһид просес кими, ики башлыча мәрһәләни: ибтидаи синифләри (I—IV) вә орта синифләри (V—IX) әһатә едир. Бу фәнн үзрә мәнимсәмәнин мүвәффәгијјәти һәмин мәрһәләләр арасындакы дахили әлагәни чидди сурәтдә көзләмәкдән чох асылыдыр. Бу әлагә тә'лимин һәм лингвистик вә методик саһәләриндә, һәм дә шакирдләрә верилән ваһид тәләбләрин көзләнилмәсиндә өз тәзаһүрүнү тапыр.

IV синфи битирән шакирдләр билмәлидирләр: әлифбаны (һәрфләрин сырасыны); нитг һиссәләринин адларыны (исим, сифәт, сај, әвәзлик, бағлајычы) вә онларын әсас әламәтләрини; чүмләнин баш үзвләрини (мүбтәда, хәбәр) вә икинчи дәрәчәли үзвләрини (нөвләри фәргләндирмәдән, јә'ни терминләрин адларыны чәкмәдән); сөзүн мә'налы һиссәләрдән ибарәт олмасыны (көк, шәкилчи; сөздүзәлдичи вә грамматик шәкилчиләр). Онлар тәркибиндә мүәјјән орфограм вә пунктограм олан, тәхминән, 70—80 сөзлүк мәтн үзрә имла јазмағы; 90—100 сөзлү мәтн үзрә ифадә јазмағы; һәјати һадисәләрә аид мөвзуларда инша тәртиб етмәји; таныш олмајан мәтни учадан дүзкүн, шүурлу вә ифадәли охуја билмәји (бир дәгигәдә 110—112 сөзү; сәссиз охуда исә 120—140 сөзү), охудугларына өз мүнасибәтләрини ифадә етмәји бачармалыдырлар.

Бунларла јанашы, ашағыдакы иш новләрини дә јеринә јетирә билмәкдә IV синфи битирән шакирдләрин мүәјјән һазырлығы олмалыдыр:

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

а) сөзү сәс тәркибинә көрә тәһлил етмәји (саитләри вә онларын нөвләрини, самитләри; *отаг, гајыг, аилә, довшан* вә с. кими сөзләрдә һәрфләрлә сәсләрин фәргләнмәсини);

б) сөзү тәркибинә көрә тәһлил етмәји;

в) морфоложи тәһлил апармағы (исмин тәк вә ја чәмдә олмасыны, һалыны; фе'лин һансы заман вә шәхсдә ишләнмәсини...);

г) синтактик тәһлил апармағы (чүмләнин интонасијаја көрә нөвүнү мүәјјән етмәји, садә чүмләни үзвләринә көрә тәһлил етмәји, чүмләдәки сөз бирләшмәләрини сечиб көстәрә билмәји).

I—IV синифләрдә әлдә едилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләр Азәрбајчан дилиндән систематик курсда даһа да инкишаф етдирилир вә кенишләндирилир.

Мә'лумдур ки, сәс (фонем), морфем, сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлә дилин ваһидләри һесаб олунур. Азәрбајчан дилиндән систематик курсун системи бу ваһидләрә ујғун кәлир: «Фонетика», «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы», «Лексика», «Морфолокија», «Синтаксис». Һәмин бөлмәләрин базасында (тәркибиндә) тәләффүз, орфографија вә дурғу ишарәләри гајдалары да өјрәнилир.

Ајры-ајры бөлмәләр үзрә тәдрис ишинин практик истигамәтини гүввәтләндирмәклә әлагәдар гаршыја ашағыдакы вәзифәләр гојулур.

Фонетиканын тәдриси просесиндә шакирдләр Азәрбајчан дилинин сәс системи, сәсләрлә һәрфләрин мүнасибәти, сөзүн сәс вә мә'на чәһәтинин гырылмаз әлагәдә олмасы, фонетиканын лексика вә грамматика илә гаршылыглы бағлылығы һаггында лазыми билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр; дилимизин сәс системинин мәнимсәнилмәси үзрә апарылан практик ишләр шакирдләрдә ешитмә һәссаслығыны инкишаф етдирир, онларда орфоепик вә орфографик нормалара даир вәрдишләрин формалашдырылмасына әлверишли имкан јарадыр.

Лексика вә фразеолокијанын тәдриси просесиндә шакирдләрә мүвафиг лексик анлајышлар, Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин зәнкинлији һаггында мүәјјән тәсәввүр верилир; нитг практикасында сөздән јерли-јериндә истифадә етмәк јоллары өјрәдилир, онларда сөзә, өз лүғәт еһтијатларыны зәнкинләшдирмәјә мараг гүввәтләндирилир.

Сөз јарадычылығы һаггындакы билийләри мәнимсәмәклә шакирдләр Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығы васитәләри илә таныш олурлар; бу заман онлар сөзү тәркибинә көрә тәһлил едәркән морфемләри мә'нача фәргләндирмәк, сөзүн мә'насыны ача билмәк, онун јазылышча дүзкүн вариантыны, һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну дәгиг мүәјјәнләшдирмәк бачарығына јијәләнирләр.

Морфолокијанын тәдрисиндә гаршыја гојулан башлыча вәзифә шакирдләрдә дилимизин морфоложи гурулушуна шүурлу мүнасибәти инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир; белә ки, бу просесдә шакирдләр әдәби дилимизин морфоложи нормаларына, дүзкүн јазы гајдаларына, еләчә дә сөз јарадычылығы, синтаксис вә үслубијјат үзрә тәһлил вәрдишләринә јијәләнирләр.

Синтаксисин тәдриси илә әлагәдар, шакирдләр синтактик анлајышлары мәнимсәјир, јазылы дилин синтактик конструксијаларына, синоним синтактик васитәләрә даир билийләр әлдә едирләр; бунун нәтичәсиндә онлар, фикрин мәзмунундан, үнсијјәтин мәгсәд вә шәртиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр конструксијадан өз нитгләриндә јеринә көрә истифадә етмәк, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри әдәби дилин нормасына ујғун тәртиб етмәк бачарыгларына јијәләнирләр; синтактик билийләр, ејни заманда, дурғу ишарәләри вәрдишләринин формалашмасында да мүһүм рол ојнајыр.

Орфоепијанын тә'лиминдә гаршыја гојулан вәзифә шакирдләри дүзкүн тәләффүз вәрдишләринә јијәләндирмәкдән ибарәтдир; орфоепик гајдалар орфографија тә'лими илә мүвази олараг мәнимсәдилир; шакирдләрдә әдәби тәләффүз вәрдишләринин формалашдырылмасыны тә'мин етмәк үчүн онларын нитгиндәки јерли шивә вә орфографик тәләффүз елементләрини арадан галдырмаға хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Орфографија вә дурғу ишарәләринин тә'лиминдә гаршыја гојулан ән мүһүм вәзифәјә ујғун олараг шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишләри формалашдырылмалы вә инкишаф етдирилмәлидир; онларда савадсыз јазыја негатив мүнасибәт көстәрә билмәк кејфијјәти, лазыми һалларда орфографија лүғәтиндән вә башга сорғу китабларындан истифадә етмәк бачарығы тәрбијә олунмалыдыр.

Морфолокија сөз јарадычылығы илә бирликдә V—VII синифләрдә өјрәнилир. Програмда тә'лим материаллары елә системләшдирилмишдир ки, морфолокијанын (нитг һиссәләринин) бир систематик курс кими тәдриси VI синифдә башланыб VII синифдә баша чатдырылсын.

Синтаксисин тәдрисини ики мәрһәләдән ибарәт апармаг нәзәрдә тутулмушдур. V синифдә бу бөлмә кириш курсу кими тәдрис олунур. Бунун вачиблији вә әһәмијјәти ашағыдакыларла изаһ олунур:

CamScanner ile tarandı

1) синтаксисә кириш курсу шакирдләрдә дурғу ишарәләри вәрдишләринин формалашдырмағы тә'мин едир; 2) морфолокија курсунун тәдриси үчүн лазыми синтактик зәмин јарадыр; 3) рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәлилијиндә мүһүм рол ојнајыр.

Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәдрисиндә нитг инкишафы үзрә ишләр тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә кениш вә әһатәли јер тутур. Онун мәзмуну нитг мәдәнијјәти вә рабитәли нитг (нитг фәалијјәти) тә'лими тәшкил едир.

Нитг мәдәнијјәтинин тә'лими фонетика, лексика вә грамматиканын өјрәнилмәси илә бағлы олуб шакирдләри һәм өз нитгләринә, һәм дә онлары әһатә едәнләрин нитгинә шүурлу мүнасибәт көстәрмәјә истигамәтләндирир вә бу кејфијјәти онларда инкишаф етдирир. Нитг мәдәнијјәти тә'лиминин гаршысында гојулан вәзифә *дүзкүн* вә *јахшы — камил* нитгә (коммуникатив бахымдан мәгсәдәујғун) јијәләнмәкдә шакирдләрә көмәк көстәрмәкдән, онлара истигамәт вермәкдән ибарәтдир.

Дүзкүн нитгин характери онун әдәби дил нормаларына — орфоепик, морфоложи, сөз јарадычылығы, синтактик, лексик нормалара ујғунлуғу илә мүәјјән едилир. Бахмајараг ки, шакирдләр дилин гурулушуна һәлә кичик јашлардан јијәләнирләр, дүзкүн нитгин формалашдырылмасы узун илләр боју давам едир вә бу ишә кәркин әмәк сәрф олунур (хүсусән диалект вә икидиллилик, үчдиллилик шәраитиндә).

Нитгин дүзкүнлүјү нитг мәдәнијјәтинә верилән ән вачиб, лакин елементар тәләбдир. Онун јүксәк пилләси *камил нитгә* јијәләнмәкдир. Камил нитгин әсас ме'јары онун коммуникатив мәгсәдәујғунлуғуна,- үнсијјәтин, мәгсәд вә шәраитиндән асылы олараг дил васитәләриндән јерли-јериндә истифадә едилмәсинә көрә мүәјјән едилир. Камил нитг, адәтән, зәнкинлијинә, дәгиглијинә вә ифадәлилијинә көрә фәргләнир. Мәктәб тә'лиминдә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрин бу аспекти, бир гајда олараг, шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк үзрә ишләр адландырылыр. Шакирдләри јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк үчүн һәмин аспект үзрә апарылан практик ишләрин кејфијјәтини јахшылашдырмаг тәләб олунур. Буна наил олмаг үчүн мүәллим билмәлидир ки, V—IX синиф шакирдләри бу вә ја дикәр фикрин мүхтәлиф шәкилләрдә ифадәсинин, башга сөзлә, Азәрбајчан дилинин лексик вә грамматик зәнкинликләриндән, бу дилин мүхтәлиф үслуби ифадә васитәләриндән, әдәби дил нормаларынын вариантларындан истифадәнин үсулларына јијәләнмәлидирләр. Онлар дил васитәләрини нитгдә ишләнмә бахымындан тәһлил етмәји (ајрылыгда јох, контекстдә), мүнасиб оланыны мүнасиб олмајанындан фәргләндирә билмәји бачармалыдырлар. Бүтүн бунларла әлагәдар олараг програм нитг мәдәнијјәти үзрә ишләри функсионал аспектдә гүввәтләндирмәк вәзифәсини гаршыја гојур.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләрин лазыми норматив лүғәтләрдән истифадә бачарығына јијәләндирмәдән онларда нитг мәдәнијјәти вәрдишләрини оптимал јолларла инкишаф етдирмәк чох чәтиндир. Белә лүғәтләр сырасына, башлыча олараг, орфоепијаја, сөз јарадычылығына, синонимләрә, антонимләрә, омонимләрә, фразеоложи бирләшмәләрә, грамматик вариантлара аид лүғәтләр, изаһлы лүғәт, алынма сөзләр лүғәти дахилдир.

Лүғәтләр әдәби дил нормаларынын јајылмасы вә мәнимсәнилмәсиндә мүһүм мәнбә ролуну ојнајыр. Буна көрә дә шакирдләрә мөвчуд лүғәтләрдән сәмәрәли истифадә јолларыны өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, онлар лүғәтдән истифадәјә һәјати бир еһтијач кими јанашмаға адәт етсинләр.

Рабитәли нитг Азәрбајчан дили курсунда хүсуси тә'лим предметинә, әсаслы анлајышлара, бачарыглар системинә малик олан бир бөлмәдир.

Рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәсинә һәср олунан дәрсләр шакирдләрин нитг бачарыгларыны фәаллашдырмаг вә тәкмилләшдирмәкдә, беләликлә, онлары сүр'әтли, шүурлу вә ифадәли оху техникасына, шифаһи вә јазылы ифадәләр гурмаға һазырламагда әвәзсиз рол ојнајыр.

Бу програмда рабитәли нитг анлајышларынын әсаслары хејли күчләндирилмишдир. Нәзәријјә тәчрүбәнин тәләбатына јахынлашдырылмышдыр. Бунун нәтичәси олараг шакирдләрин өз нитгләрини гијмәтләндирә вә тәкмилләшдирә билмәләри үчүн мүһүм вә әлверишли шәраит јарадылмышдыр.

Рабитәли нитг тә'лиминин нәзәри әсасларыны үч група аид анлајышлар тәшкил едир:

1) Нитгин үслублары: данышыг үслубу, елми, әмәли, публисистик, бәдии үслублар. Нитгин шәраитдән, мәгсәддән ирәли кәлән хүсусијјәтләри бу үслубларда өз әксини тапыр.

2) Нитгин мә'на-функсионал типләри: тәсвир, нәглетмә, мүһакимә вә онларын мүхтәлиф нөвләри (әшјанын тәсвири, јерин тәсвири, тәбиәтин мөвчуд

Scanned with CamScanner

вәзиј̃јәтдә тәсвири, әшјаларын, һадисәләрин вә с. мүхтәлиф чәһәтләринә көрә гијмәтләндирилмәси). Бу анлајышларда нитгин мәзмуну вә типи илә бағлы хүсусијјәтләри әкс олунур.

3) Үчүнчү груп анлајышларда мәтнин әламәтләри — мәзмун бүтөвлүјү вә сөјләмәнин бу вә ја дикәр дәрәчәдә биткинлији (мөвзу, башлыча фикир), гурулушу (башланғыч һиссә, әсас мә'лумат; чүмләләрин бир-бири илә бағланмасы васитәләри; мәтнин абзаслара бөлүнмәси, абзасларын гурулушу).

Рабитәли нитг бачарыглары даһа да дәгигләшдирилмиш вә мүәјјән системә салынмышдыр. Һәмин бачарыглар нитг фәалијјәтинин нәзәрә алынмасы илә сечилмиш вә груплашдырылмышдыр. Һәр бир тәдрис или үчүн бачарыгларын мүәјјәнләшдирилмәсиндә нитг фәалијјәтинин беш нөвү әсас көтүрүлүр: 1) оху, 2) шифаһи вә јазылы мәтн гурмаг вә јазмаг, 4) шифаһи вә јазылы шәкилдә сөјләмәләр тәртиб етмәк, 5) шифаһи вә јазылы сөјләмәләри тәкмилләшдирмәк.

Бир һалда ки шифаһи вә јазылы нитгин формалашдырылмасында ејни анлајышлар әсас тутулур, програмда тәкрара јол вермәмәк үчүн, рабитәли нитгә аид бачарыглар садаланаркән **сөјләмә** термининдән истифадә олунмушдур. Бу термин алтында һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгә аид бачарыглар баша дүшүлмәлидир. Һәмин бачарыглар програмда а) мәтни динләјиб (јахуд охујуб) тәһлил етмәк үзрә ишләри; б) мәтнин мәзмунуну данышмаг вә ја јазмаг үзрә апарылан ишләри; в) мәтн тәртиб етмәк үзрә ишләри (мөвзуја ујғун шифаһи вә јазылы иншалар, репортаж, әмәли јазы вә с. бураја дахилдир) әһатә едир. Әввәлинчи бачарыглар шәрти олараг **«Мәтнин тәһлили»**, икинчиләр **«Мәтнин мәзмуну үзрә иш»**, үчүнчүләр исә **«Мәтнин тәртиби»** јарымбашлыглары алтында әһатә едилмишдир.

Рабитәли нитг тә'лиминин мәзмуну (биликләрин һәчми, әсас бачарыглар) програмда дикәр бөлмәләр кими ајрыча верилсә дә, бу бөлмәјә даир материаллары бүтүн тәдрис или боју, һәмчинин буна хүсуси дәрс саатлары ајырмагла өјрәтмәк лазымдыр. Јени тәдрис планы рабитәли нитг үзрә ишләрә ашағыдакы мигдарда вахт ајрылмасына имкан верир.

V синифдә 36 саат (тәхминән һәр беш саатдан бири).
VI синифдә 30 саат (тәхминән һәр дөрд саатдан бири).
VII синифдә 25 саат (тәхминән һәр беш саатдан бири).
VIII синифдә 21 саат (тәхминән һәр беш саатдан бири).
IX синифдә 18 саат (тәхминән һәр дөрд саатдан бири).

Мә'лум олдуғу үзрә, тә'лим материалларынын мүкәммәл мәнимсәнилмәсиндә тәкрар мүһүм рол ојнајыр. Буна көрә програмда һәр тәдрис илинин сонунда апарылачаг тәкрар үчүн мүәјјән вахт ајрылмышдыр. Бу тәкрар саатларындан мүәллим тәдрис ишинин конкрет шәртләриндән, һансы мәсәләләри даһа чох тәкрар етмәјә еһтијач олмасындан нәтичә чыхарараг истифадә етмәјә чалышмалыдыр. Елә буна көрә дә тәкрар үзрә апарылачаг ишин мәзмуну програмда мүәјјән низама табе едилмәмишдир.

Мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, V—IX синифләрин програмында јени материалларла јанашы, шакирдләрә әввәлки синифләрдән мә'лум олан бир сыра материаллар да әһатә едилмишдир. Бу материаллара онлары икинчи дәфә өјрәтмәк мөвгејиндән дејил, јалныз тәкрар вә дәринләшдирмә апармаг мөвгејиндән јанашылмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин материалларын тәкрарән өјрәнилмәси Азәрбајчан дили тә'лиминин ајры-ајры мәрһәләләриндә биликләрин системлилији вә бир-бирини шәртләндирмәси илә әлагәдардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр синфин програмы үзрә ајры-ајры бөлмәләрин (бөјүк мөвзуларын) тәдрисинә ајрылмыш саатлар тәхминидир. Мүәллим тәдрис ишини планлашдыраркән, өз јарадычы фәалијјәтинә ујғун олараг, мүхтәлиф бөлмәләрә ајрылмыш саатларын нисбәтиндә мүвафиг дәјишикликләр апара биләр.

Диггәт јетирилмәлидир ки, програм үзрә бә'зи нәзәри материаллар јалныз танышлыг үчүн нәзәрдә тутулмушдур. (бунлар мөвзуларын гаршысында гејд олунмушдур).

Тә'лимин башлыча истигамәтләри

Мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә гаршыја гојулан вәзифәләр мүәллимләрин, еләчә дә шакирдләрин бүтүн фәалијјәтини көклү сурәтдә јахшылашдырмағы тәләб едир.

Тә'лим ишинин тәшкилиндә хүсуси олараг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан дили фәнни шакирдләрин нитгини вә еләчә дә тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Нәзәри биликләр практик бачарыг вә вәрдишләрә чеврилдикдән сонра һәмин биликләрин давамсызлығы чидди нараһатлыг јаратмамалыдыр; чүнки бу

CamScanner ile tarandı

просес нәзәри билијин «һәрәкәтдә олан билијә» чеврилмәси демәкдир. Шакирд лазыми бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндикдән сонра о, еһтијач олдугда, өз нәзәри биликләрини асанлыгла бәрпа едир. Дејиләнләри әсас тутараг, Азәрбајчан дили тә'лиминин практик истигамәтини гүввәтләндирмәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Азәрбајчан дили тә'лими просесинин характери биринчи нөвбәдә шакирдләрин фәалијјәти илә әлагәдар ишин мәзмунуну мүәјјән едән чалышмалар системиндә өз тәзаһүрүнү тапыр. Чалышмалар дил фактлары вә һадисәләринин гавранылмасы (алтындан хәтт чәкин, сечиб көчүрүн); онларын гијмәтләндирилмәси (мүхтәлиф тәһлил нөвләри); һәмин факт вә һадисәләрә даир нәзәри биликләрин тәтбиги (исмин һалыны, сифәтин дәрәчәсини, фе'лин заманыны вә с. нечә мүәјјәнләшдирмәли; ејни сөздүзәлдичи шәкилчи илә дүзәлән даһа һансы сөзләри нүмунә көстәрмәк олар; гајданын әсасында һансы алгоритм дурур вә с.); дилдәки охшар һадисәләрин үмумиләшдирилмәси; дил васитәләриндән нитг тәчрүбәсиндә истифадә олунмасы мәгсәдләрини һәјата кечирмәјә имкан верир.

Чалышмаларын еффективлији онларда ирәли сүрүлән тәләбин тә'лимин мүәјјән мәрһәләси илә әлагәдар гаршыја гојулмуш мәгсәдә ујғун кәлмәсиндән вә һәмин мәрһәлә үчүн дил материалынын мүрәккәблији дәрәчәсиндән асылыдыр. Мәсәлән, әкәр јазыда орфограмлары тапа билмәк бачарығы формалашдырылырса, belә һалда мәтни көчүрүб сөзләрдә нөгтәләрин јеринә лазыми һәрфләри (орфограмлары) артырмаг тәләбинин гаршыја гојулмасы мәгсәдәујғун дејил; бу, шакирдләр үчүн јүнкүл ишдир. Даһа јахшысы, мүәјјән сөзләрдә орфограмлары тапа билмәк үзрә тәһлил апармагдыр; бир шәртлә ки, сөзләр дүзкүн сечилмиш олсун.

Чалышмалар системинә Азәрбајчан дили тә'лиминин өзәји кими бахылмалыдыр. Бу системдән истифадәнин методик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә тәшкил олунмасы она көрә вачибдир ки, тә'лимин сон нәтичәләри һәмин өзәјә көрә мүәјјән едилир.

Мәктәб ислаһатына аид сәнәдләрдә көстәрилир ки, дәрслә јанашы, тә'лимин дикәр тәшкилат формаларындан—семинарлардан, мүсаһибәләрдән, практикумлар, консултасијалардан да истифадә едилмәлидир; тә'лим материалыны мүстәгил өјрәнмәкдә шакирдләрин фәаллығыны гүввәтләндирмәк үчүн бунун әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунлардан Азәрбајчан дилинин тә'лими илә әлагәдар бөјүк бөлмәләрә аид материалларын үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасында, дил һаггында үмуми мә'лумат бөлмәсинин өјрәнилмәсиндә, VII—IX синифләрдә инша тә'лиминдә истифадә етмәк мәгсәдәујғун вә әлверишлидир. Белә мәшғәләләрин тәрбијәви ролуну хүсуси олараг гијмәтләндирмәк лазымдыр: онлар јеринә јетирилән ишә шакирдләрин мәс'улијјәт һиссини, өзләринә вә бир-биринә тәләбкарлығы, коллективчилији гүввәтләндирир.

Азәрбајчан дили тә'лиминин методларыны тәкмилләшдирмәк вәзифәләрини јеринә јетирәркән, шакирдләрин јүкләнмәсинә јол верилмәмәлидир. Јени материалы изаһ едәркән онун шакирдләрә ајдын шәкилдә чатдырылмасы үчүн икәрһин икинчи дәрәчәли материалларла јүкләнмәмәсинә сә'ј көстәрилмәли, кечилмиш материала аид биликләри практик јолла мөһкәмләндирмәјә даһа артыг диггәт јетирилмәлидир. Ев тапшырығыны јеринә јетирмәјә шакирдләр дәрсин бүтүн кедиши бојунча һазырланмалыдырлар. Үмумијјәтлә ев тапшырығына тә'лимин ваһид системинин компонентләриндән бири кими бахылмалыдыр.

Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләриндә көстәрилмишдир ки, мүәллимләр «шакирдләри китаб вә дикәр билик мәнбәләри үзәриндә ишләмәјә даһа фәал сурәтдә алышдырмалы, онларда тәфәккүр мүстәгиллији јаранмасына көмәк етмәлидирләр». Бу көстәриш тә'лим просесиндә дәрсликлә апарылан ишин мәгсәдјөнлүлүјүнә диггәти артырмағы тәләб едир. Дәрслик үзәриндә иш тәкчә онун әсас материалына истинад едилмәси илә мәһдудлашмамалыдыр, орадакы сорғу апараты да (дәрслијин сонунда верилмиш лүғәтләр, јаддаш вә с. нәзәрдә тутулур) бу иш системинин мәркәзиндә дурмалыдыр. Дәрслијин сорғу апаратына мүстәгил олараг мүрачиәт етмәк сә'јләри шакирдләрә сорғу әдәбијјаты үзәриндә ибтидаи иш вәрдишләри ашылајыр. Бу вәрдишләр тәдричән башга мәнбәләрдән — мәктәблиләр үчүн јарадылмыш хүсуси лүғәтләрдән истифадә вәрдишләринә чеврилир; шакирдләр онлары марагландыран сөзүн јазылышыны, дүзкүн тәләффүзүнү, даһа дәгиг мә'насыны лүғәтләрдән өјрәнмәјә адәт едирләр.

Тә'лим просесинин интенсивләшдирилмәсини тә'мин етмәк мәгсәдилә Азәрбајчан дилинә аид әјани васитләрдән — чәдвәл вә схемләрдән, екран вә сәсләндирмә васитәләриндән, пајлама материалларындан (карточкалардан) вә с. дәрсләрдә даһа сәмәрәли истифадә олунмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Грамматикаја вә нитг инкишафына аид дәрсләрдә совет рәссамларынын репродуксијаларындан истифадә олунмасы шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зән-

Scanned with CamScanner

кишләшдирмәкдә, онларын шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәкдә вә естетик тәрбијәнин гаршысында дуран вәзифәләри јеринә јетирмәкдә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Тә'лимин мүхтәлиф васитәләри үмуми тәдрис-методик комплексин компонентләри кими һазырланыр; бунларын сырасында дәрслик мәркәзи јер тутур, дикәр компонентләр методик чәһәтдән дәрслијин тәләбләринә ујғунлашдырылыр. Бүтүн бунлар шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәкдә, орфографија, орфоепија, нитг инкишафы үзрә бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмасыны оптималлашдырмагда, фәндахили вә фәнләрарасы әлагәләрә истинад етмәкдә, Азәрбајчан дили тә'лиминин тәрбијәви истигамәтини гүввәтләндирмәкдә мүәллимин имканларыны хејли кенишләндирир.

Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәдриси IX синифдә сона чатыр. Бу мүддәт әрзиндә мәктәб өз әсас вәзифәсини јеринә јетирмәлидир: IX синфи битирән шакирдләр савадлы олмалы, сәрбәст нитгә јијәләнмәли вә бундан сонра дил һаггында өз биликләрини зәнкинләшдирә, нитг вә дүзкүн јазы вәрдишләрини тәкмилләшдирә билмәјә габил олмалыдырлар.

Азәрбајчан дили мүәллими өз үзәринә дүшән шәрәфли вә мүгәддәс вәзифәни јалныз о заман мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә билəр ки, о, өз лингвистик, методик вә педагожи һазырлығыны мүнтәзәм олараг тәкмилләшдирмәјин гајғысына галсын, ишә јарадычы мүнасибәт көстәрмәји бачарсын.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәдән истифадә

Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасы систематик мәктәб курсунун маһијјәти илә бағлы мәсәләдир.

Азәрбајчан дили бир тәдрис фәнни кими дикәр фәнләр үчүн тә'лим дили олмасына көрә фәргләнир; белә ки, о, дикәр фәнләрдән дә шакирдләрин тә'лим мүвәффәгијјәтини тә'мин едир. Унутмаг олмаз ки, бүтүн фәнләр үзрә дәрсләрдә шакирдләр Азәрбајчан дилинин шифаһи вә јазылы формаларындан һәмишә истифадә едирләр.

Азәрбајчан дили мүәллими шакирдләри нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәкдә башлыча симадыр; мәһз буна көрә о, һәмин саһәдә дикәр дәрсләрдә газанылан билик вә бачарыглара да максимум әсасланмалыдыр.

Азәрбајчан дилинин дикәр фәнләрлә әлагәси мүхтәлиф характер дашыјыр. Онун ән мүһүм әлагә имканлары әдәбијјат, рус дили, харичи дил вә тәсвири инчәсәнәт фәнләри илә бағлыдыр; белә ки, бу фәнләр үзрә бир сыра анлајышлар бир-биринә чох вахт ујғун кәлир вә һәмин анлајышлара әсасланылмасы чох мүһүм тә'лим әһәмијјәти кәсб едир.

Дикәр фәнләрдән газанылан билијә әсасланмаг дилчилијә даир терминолокијанын маһијјәтини даһа дәриндән вә шүурлу сурәтдә дәрк етмәк үчүн мөһкәм зәмин јарадыр. Бу, шакирдләрин дил саһәсиндәки анлајышларынын, һабелә лингвистик дүнјакөрүшләринин кенишләнмәсиндә мүһүм амилә чеврилир. Анлајышларын бир чоху Азәрбајчан дили вә әдәбијјат курсунда (епитет, метафора, тәшбиһ, антитеза, бәдии әсәрин жанр хүсусијјәтләри), тарих курсунда (инсан, чәмијјәт), тәсвири инчәсәнәт курсунда (контраст, тәсвир васитәләри) үмуми сәчијјә дашыјыр.

Шакирдләрә дикәр фәнләрдән таныш олан анлајышлара әсасланмаг Азәрбајчан дилиндән бир сыра анлајышларын, мәсәлән, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы, антонимләр, синонимләр, нитгин бәдии үслубу вә с. шүурлу сурәтдә баша дүшүлмәсинә көмәк едир.

Ајдын мәсәләдир ки, шакирдләрин нитгинин зәнкинләшмәсиндә бүтүн фәнләрин өз пајы вар; һәр фәнн онларын лүғәт еһтијатыны вә нитгләринин грамматик гурулушуну тәкмилләшдирир, нәтичә е'тибарилә рабитәли нитг бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырмагда мүһүм рол ојнајыр. Буна көрәдир ки, дикәр фәнләрин вердији имканлардан максимум истифадә едилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Сөз јарадычылығы, дүзкүн јазы, нитг мәдәнијјәти үзрә бачарыглары тәкмилләшдирәркән мәктәбдә öјрәнилән бүтүн фәнләр үзрә терминләрдән, сөзләрдән, хүсусән абстракт лексикадан (һадисә, материја, инкишаф), ичтимаи-сијаси лексикадан (**дөвләт, чәмијјәт, прогрес, игтисадијјат, гәнаәтчилик, ингилаб, ислаһат**), әхлаги-етик лексикадан (**һуманизм, әдаләтлилик, вичдан, хејирхаһлыг, егоизм**), һабелә шакирдләрин дикәр фәнләрдән өјрәндикләри хүсуси адлардан көркәмли тарихи шәхсијјәтләрин, о чүмләдән елм хадимләринин адларындан (чоғрафи адлардан, тарихи һадисәләрин адларындан) истифадә олунмалыдыр.

Шакирдләрин мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк вә нитгләрини тәкмилләшдирмәк үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә дикәр фәнләрә даир мәтн парчаларындан дидактик чалышма шәклиндә истифадә олунмасына башлыча диггәт јетирилмәлидир; бунлар, әсасән, өјрәнилмиш бәдии әсәрләрдән, елми, публисистик, әмәли характерли материаллардан сечилән нүмунәләри әһатә етмәлидир. Бүтүн бу кими нүмунәләрдә шакирдләр лазыми сөзү, грамматик форманы тапыр, мүхтәлиф үслубдан олан синтактик конструксијалары мүшаһидә едирләр вә с.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәсвири инчәсәнәт фәнни үзрә шакирдләрин газандыглары мә'луматлара, алдыглары билик вә бачарыглара шәкил үзрә иншаларда даһа чох истинад едилмәлидир.

Мүхтәлиф типдән олан инша јазы бачарыгларыны ашыламагла шакирдләрә һәр һансы бир тарихи һадисәни нәгли шәкилдә јазмағы, биткинин инкишафынын елми шәрһини, әмәк просесинин тәсвирини вә с. вермәји төвсијә етмәк олар; бу заман мүтләг бир нечә фәнн үзрә өјрәниләнләрдән кениш истифадә етмәк еһтијачы мејдана чыхмасы шүбһәсиздир.

Инша үчүн синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләри әкс етдирән мөвзулардан да (мәсәлән, ичтимаи-фајдалы әмәк, истеһсалата екскурсија, әмәк практикасы вә с.) истифадә олунмасы мәгсәдәујғундур.

Шакирдләрин тә'лим фәаллығыны сәмәрәли тәшкил етмәк, ән башлычасы исә, онларын нитг практикасыны тәкмилләшдирмәк вә мәнтиги тәфәккүрләринин инкишаф етдирмәк мәгсәди илә дикәр фәнләрин тәдрисиндә газанылмыш (китаб үзәриндә иш, лүғәтләрдән истифадә, план тутмаг, тезис вә конспект тәртиб едә билмәк вә с. кими) зәрури үмумтәһсил бачарыгларындан да мүнтәзәм вә сәмәрәли истифадә етмәјә диггәт јетирилмәлидир.

V—IX СИНИФЛӘР ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫ

V СИНИФ (170 саат)

(һәфтәдә 5 саат)

ИЧТИМАИ ҺӘЈАТДА ДИЛИН РОЛУ (1 с.)

РАБИТӘЛИ НИТГИН ИНКИШАФЫ (36 с.)

Мәтн вә онун башлыча әламәтләри; мөвзу вә мәтнин әсасында дуран башлыча фикир; мәтнин абзаслара бөлүнмәси; мәтнә аид садә план тәртиби.

Нитгин үслублары: данышыг үслубу, бәдии үслуб, әмәли үслуб; һәмин үслубларын башлыча әламәтләри.

Нитгин типләри: нәгли характерли, тәсвир характерли, мүһакимә характерли нитг. Бәдии вә әмәли нәглетмәнин, әшјанын тәсвири вә сүбутлу мүһакимәнин гурулуш хүсусијјәтләри.

Әмәли јазы: әмәли тә'лимат (һансы иши вә нечә јеринә јетирмәли), е'лан.

Кениш вә јығчам ифадәјә вә иншаја верилән башлыча тәләбләр.

Әсас бачарыглар.

Оху. Тә'лим мәтнләрини сүр'әтли вә шүурлу охуја билмәк; бәдии мәтнләри ифадәли охумаг.

Мәтнин тәһлили. Мөвзуну вә мәтнин әсасында дуран башлыча фикри мүәјјән етмәк: а) мөвзуја вә ја мәтнин әсасында дуран башлыча фикрә ујғун башлыг сечә билмәк; б) садә план тәртиб едә билмәк.

Мәтндә нитгин типләрини — әшјанын тәсвирини, нәглетмәни, мүһакимәни фәргләндирә билмәк.

Нитгин үслубларыны (данышыг үслубуну, бәдии вә әмәли үслублары) мүәјјән едә билмәк; һәмин үслублар үчүн характерик олан дил васитәләрини тапыб көстәрә билмәк.

Мәтнин мәзмуну үзрә иш. Мәзмунунда нәглетмә, әшјанын тәсвири (һејванын тәсвири) олан мәтнин мәзмунуну кениш ифадә етмәк (шифаһи вә јазылы). Һәмин гурулушда олан мәтнләри јығчам сөјләмәк вә јазмаг.

Мәтнин тәртиби. Шифаһи вә јазылы сөјләмәләр (мәтн) гурмаг; абзаслар һүдудунда фикри инкишаф етдирмәк; абзаслары бир-бири илә бағлајан дил васитәләриндән истифадә етмәк; сөјләмәләрдә мөвзуну вә әсас фикри ачмаг; әшјанын, һәмчинин һејванын тәсвирини вермәк, шакирдләрин һәјатындан бәһс едән мөвзуларда нәглетмә вә мүһакимә характерли иншалар јазмаг; әмәли тә'лимат, е'лан тәртиб етмәк.

Мәтнин тәкмилләшдирилмәси. Сөјләмәләрин (мәтнләрин) гурулмасындакы вә мәзмунундакы гүсурлары тапыб тәсһиһ етмәк.

I—IV СИНИФЛӘРДӘ КЕЧИЛМИШЛӘРИН СИСТЕМӘ САЛЫНМАСЫ, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ (20 с.)

Сөзүн тәркиби. Сөз көкләриндә самитләрин јазылышы. Аһәнк ганунуна көрә шәкилчиләрин јазылышы.

Сөзүн гурулушча нөвләри. Дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси. Мүрәккәб сөзләрин битишик вә дефислә јазылышы.

Нитг һиссәләри.

Исим. Тәк вә чәм исимләр. Исимләрин һалланмасы вә һал шәкилчиләринин јазылышы.

Сифәт.

Сај. Мигдар вә сыра сајлары, онларын јазылышы.

Әвәзлик. Шәхс әвәзликләри, онларын һалланмасы.

Фе'л. Фе'лләрин шәхс вә заманлара көрә дәјишмәси. Заман шәкилчиләринин јазылышы. Мәсдәр вә онун һалланмасы.

Орфограм (танышлыг үчүн).

СИНТАКСИС ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ (39 с.).

Сөз бирләшмәси; сөз бирләшмәсиндә әсас вә асылы сөз.

Мәгсәдә көрә чүмләнин нөвләри (нәгли чүмлә, суал чүмләси, әмр чүмләси). Нида чүмләси. Чүмләнин сонунда ишләнән дурғу ишарәләри.

Чүмләнин баш үзвләри: мүбтәда, хәбәр. Баш үзвләр чүмләнин грамматик әсасы кими. О, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси.

Хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасы гајдалары.

Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри: тамамлыг, тә'јин, зәрфлик.

Һәмчинс үзвлү чүмләләр. Һәмчинс үзвләр арасында веркүлүн вә вә бағлајычысынын ишләнмәси.

Хитаб; хитабларда дурғу ишарәләри.

Мүрәккәб чүмләләр (тәркибиндәки һәр садә чүмләси ики баш үзвдән ибарәт олан). Бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр; онларын тәркиб һиссәләри арасында веркүлүн ишләнмәси. Бағлајычылы мүрәккәб чүмләләр (ки, амма, лакин, чүнки бағлајычылары илә ишләнәнләр), онларда веркүлүн ишләнмәси.

Мүәллифин сөзүндән сонра вә әввәл кәлән васитәсиз нитг, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри.

Диалог. Диалогда тире ишарәсинин ишләнмәси.

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р: 1) ики сөздән ибарәт сөз бирләшмәләри тәртиб етмәји; 2) нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләриндә, һәмчинс үзвлү вә мүрәккәб чүмләләрдә интонасијаја дүзкүн риајәт етмәји; 3) чүттәркибли чүмләни синтактик тәһлил етмәји; 4) өјрәнилмиш нөвләрә ујғун олараг садә вә мүрәккәб чүмләләр тәртиб етмәји; 5) хитабларда, һәмчинс үзвләрдә, мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән јерли-јериндә истифадә етмәји; 6) верилмиш сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји; 7) бөлмә илә әлагәдар өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји.

ФОНЕТИКА (20 с.)

Данышыг сәсләри; саит вә самит сәсләр.

Саит сәсләрин нөвләри: галын, инчә; додагланан, додагланмајан саитләр. Аһәнк гануну. Бә'зи саитләрин узун тәләффүзү; бә'зи сөзләрдә ә, е, ө саитләриндән сонра апострофун ишләнмәси. Гошасаитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү.

Самит сәсләрин нөвләри: кар вә чинкилтилиләр. Кар вә чинкилтили гаршылығы олмајан самитләр. Сөзләрин сонунда чинкилтили самитләрин јазылышы вә тәләффүзү. Гошасамитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү.

Әлифба вә һәрфләрин тәләффүзү. Сәсләр вә һәрфләр (онларын бир-биринә мүнасибәти).

Сону г, к илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү.

Һеча. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары.

Вурғу.

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р: 1) сөзү фонетик тәһлил етмәји; сөзүн сәс тәркиби илә һәрф тәркибини дүзкүн мүәјјән етмәји; 2) бөлмә илә әлагәдар кечилмиш орфографија вә тәләффүз гајдаларына риајәт етмәји; 3) бөлмә илә әлагәдар кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји

CS CamScanner ile tarandı

вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји; 4) әлифбадан (әлифба сырасындан) сәрбәст истифадә етмәји; 5) орфографија лүғәтиндән истифадә етмәји.

ЛЕКСИКА (16 с.)

Лексика һаггында анлајыш; сөзүн лексик мә'насы. Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләр. Сөзүн һәгиги вә мәҹази мә'насы. Омонимләр. Синонимләр. Антонимләр.

Үмумишләк сөзләр. Диалект сөзләри вә ихтисас сөзләри. Терминләр.

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р: 1) дәрсликдә фәргләндирилмиш сөзләрин мә'наларыны изаһ етмәји; 2) сөзүн һәгиги вә мәҹази мә'наларыны фәргләндирмәји; 3) изаһлы лүғәтдән истифадә етмәји; 4) верилмиш сөзләрә синоним вә антонимләр сечә билмәји; 5) терминләри вә диалект сөзләрини фәргләндирә билмәји; 6) бөлмә илә әлагәдар кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји; 7) орфографија лүғәтиндән истифадә етмәји.

СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ВӘ ОРФОГРАФИЈА (30 с.)

Сөзүн мә'налы һиссәләри: көк, сөздүзәлдичи шәкилчи, грамматик шәкилчи. Ејникөклү сөзләр (танышлыг үчүн).

Сону чүт самитлә битән сөз көкләринин јазылышы. Бә'зи икиһечалы сөзләрдә саитин дүшмәси.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөз јарадычылығынын әсас васитәләриндән бири кими. Бир көкүн ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едә билмәси.

Шәкилчиләрин јазылышы.

Сөзүн башланғыч формасы.

Сөзүн гурулушча нөвләри. Мүрәккәб сөзләр сөз јарадычылығынын васитәләриндән бири кими. Мүрәккәб сөзләрин јазылышы гајдалары.

Мүрәккәб ихтисарлар.

Сөз јарадычылығынын дикәр васитәләри. (танышлыг үчүн).

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р: 1) сөзү тәркибинә көрә вә сөз јарадычылығы бахымындан тәһлил етмәји; 2) сөзүн башланғыч формасыны дүзкүн мүәјјән етмәји; 3) бөлмә илә әлагәдар кечилмиш орфографик гајдалара јазыда дүзкүн риајәт етмәји; 4) бөлмә илә әлагәдар кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ (8 с.)

VI СИНИФ (136 саат)

(һәфтәдә 4 саат)

РАБИТӘЛИ НИТГИН ИНКИШАФЫ (30 с.)

Мәтн, нитгин үслублары вә типләринин тәкрары; өјрәнилән нитгин үслублары үчүн характерик олан дил васитәләри һагда тәсәввүрүн кенишләндирилмәси;

Мәтн, чүмләләрин әлагәләнмәси үсул вә васитәләри; норматив тәкрар вә шакирдләрин билик вә бачарығындакы кәсирләри әлагәдар тәкрар; мүрәккәб план.

Н и т г и н ү с л у б л а р ы: елми үслуб, (бу үслубдан истифадәнин јери, ону характеризә едән башлыча дил васитәләри). Аннотасија. Рә'ј. Сечмә ифадәјә верилән әсас тәләбләр.

Ә с а с б а ч а р ы г л а р

Оху. Елми үслубда олан мәтни шүурлу вә сүр'әтли охумаг.

Мәтнин тәһлили. Мәтнин үслубуну мүәјјән етмәк; мәтндә елми үслуб бахымындан характерик олан дил васитәләрини тапмаг; бәдии мәтнләрдә јерин тәсвирини вә әтраф аләмин вәзијјәтини көстәрән ифадәләри сечмәк; мәтнин ајры-ајры абзасларында чүмләләрин әлагәләнмәси үсул вә васитәләрини мүәјјән етмәк вә ону системә салмаг (әсас фикри нәзәрә алмагла); һазыр мәтнин вә өз ифадәләри әсасында мүрәккәб план тутмаг; иншә үчүн лазым кәлән дил васитәләр сечиб-ајырмаг, чүмләләрдәки әлагә васитәләри мәсәләсини һәлл етмәк. Отағын, тәбиәтин тәсвиринә даир иншә јазмаг; бахылмыш шәкил, шәкилләр серија-

Scanned with CamScanner

сы һаггында данышмаг; инсанларын һәрәкәтләри, әмәлләринин мүзакирәсинә һәср олунмуш мөвзуларда мүһакимә гурмаг; бир китабын вә јахуд филмин мәзмуну һагда гыса мә'лумат (аннотасија): а) нә һагда данышылыр; б) нә данышылыр; охунмуш китаба јазылы инша, шакирдин чавабына рә'ј вермәк.

Мәтнин мәзмуну үзәриндә иш. Тәбиәтин вә отағын тәсвиринә даир бәдии үслубда олан нәгли характерли мәтни кениш вә јахуд сечмә јолла данышмаг вә јазмаг. Елми үслубда тә'лим мәтнини тәкрарән данышмаг.

Мәтнин тәртиби. Шифаһи вә јазылы сөјләмәләр гурмаг; иншаја материал топламаг (мөвзуну вә нитгин үслубуну нәзәрә алмагла).

Мәтнин тәкмилләшдирилмәси. Мәтнин мәзмунуну, орада ифадә олунан фикрин мәнтигини, дилини (шифаһи вә јазылы) тәкмилләшдирмәк, хүсусән орада өзүнү доғрултмајан тәкрарлары тапмаг вә мәтндән чыхармаг.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН СИСТЕМӘ САЛЫНМАСЫ ВӘ ҮМУМИЛӘШДИРИЛМӘСИ (7 с.)

Чүмлә вә сөз бирләшмәси; чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри; һәмчинс үзвлү чүмләләр; хитаб.

Васитәсиз нитг вә диалог. онларда дурғу ишарәләри гајдалары.

V синифдә өјрәнилмиш орфографик гајдалар; сөз көкләриндә орфограмлар, шәкилчи-орфограмлар.

ЛЕКСИКА (давамы) (6 с.)

Алынма сөзләр (әрәб-фарс вә рус-Авропа мәншәли алынма сөзләр).

Көһнәлмиш сөзләр. Неолокизмләр. Фразеоложи бирләшмәләр һаггында анлајыш. Фразеолокизмләр чүмлә үзвү вәзифәсиндә.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) алынма сөзләри фәргләндирә билмәји; 2) изаһлы лүғәтдән истифадә етмәклә һансы сөзләрин көһнәлдијини, һансыларын термин вә ја диалект сөзү олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмәји; 3) фразеоложи бирләшмәләри фәргләндирә вә онлардан нитгдә истифадә едә билмәји; 4) јазылышы чәтин сөзләр сијаһысындан индијәдәк кечилмиш алынма сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји; 5) мүхтәлиф лүғәтләрдән (алынма сөзләр, омонимләр, синонимләр, фразеоложи бирләшмәләрә вә с. аид) истифадә едә билмәји.

МОРФОЛОКИЈА ВӘ ОРФОГРАФИЈА

Исим (30 с.)

Исим бир нитг һиссәси кими; үмуми мә'насы, морфоложи әламәтләри, синтактик ролу.

Исимләрин әмәлә кәлмәси васитәләри. Дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси, *-стан, -ев (-јев); -ки, -ки...; -гы, -гы...; -чә*[3] шәкилчиләринин јазылышы. Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси; онларын битишик вә дефислә јазылышы.

Үмуми вә хүсуси исимләр. Хүсуси исимләрин јазылышында бөјүк һәрфин ишләнмәси.

Тәк вә чәм исимләр; топлу исимләр. Чәм шәкилчиләринин тәләффүзү.

Исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси. Икинчи шәхс чәмдә мәнсубијјәт шәкилчисинин јазылышы вә тәләффүзү.

Исмин һалланмасы. Исмин јијәлик вә тә'сирлик һалларынын шәкилчили вә шәкилчисиз формалары. Сону **и, м** илә битән исимләрдә чыхышлыг һал шәкилчисинин тәләффүзү. **Тале, мәнбә, мәншә** типли әрәб мәншәли сөзләрин һал вә мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси илә әлагәдар јазылыш гајдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән исимләри тапыб онларын морфоложи әламәтләрини көстәрә билмәји; 2) јијәлик вә тә'сирлик һалларын мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән формаларыны дүзкүн мүәјјән етмәји, бунлары нитгдә дүзкүн ишләдә билмәји; 3) исимләрин кәмијјәтә, мәнсубијјәтә вә һаллара көрә дәјишмәси илә әлагәдар тәләффүз гајдаларына дүзкүн риајәт етмәји; 4) мөвзу илә әлагәдар орфографија гајдаларына јазыда дүзкүн риајәт етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји, 6) фикрин дәгиг ифадәсиндә вә јерсиз тәкрарлары арадан галдырмагда синоним исимләрдән истифадә етмәји.

Сифәт (16 с.)

Сифәт бир нитг һиссәси кими, үмуми мә'насы, морфоложи әламәти вә синтактик ролу.

CamScanner ile tarandı

Сифәтләрин әмәлә кәлмә васитәләри. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси. -и + ви); — ы⁴ — јы⁴); — кин, — кин; — гын, — гын... шәкилчиләринин јазылышы.

Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси, онларын битишик вә дефислә јазылышы.

Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри; ади дәрәчә, **азалтма дәрәчәси**, чохалтма дәрәчәси.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән сифәтләри тапыб онларын грамматик әламәтләрини көстәрә билмәји; 2) сифәтләри азалтма вә чохалтма дәрәчәләриндә ишләдә билмәји, 3) нитгдә сифәтләри мәчази мә'наларда ишләдә билмәји; 4) фикрин дәгиг ифадәсиндә вә нитгдә јерсиз тәкрарлары арадан галдырмагда синоним сифәтләрдән истифадә етмәји; 5) мөвзу илә әлагәдар орфографик гајдалара јазыда дүзкүн риајәт етмәји; 6) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји; 7) өзүнүн вә башгасынын јазысында орфографија вә дурғу ишарәләри сәһвләрини, һабелә нитг сәһвләрини дүзәлдә билмәји.

Сај (11 с.)

Сај бир нитг һиссәси кими; үмуми мә'насы, морфоложи әламәти вә синтактик ролу.

Мигдар сајлары; садә вә мүрәккәб мигдар сајлары. Мигдар сајларынын нөвләри: там рәгәмләри билдирән мигдар сајлары, кәср сајлары, гејри-мүәјјән сајлар. Мигдар сајларындан сонра нумератив сөзләрин ишләнмәси (танышлыг үчүн).

Мигдар сајларынын исим кими һаллана билмәси.

Мигдар сајларынын јазылышы; рәгәмләрлә ифадә олунан мигдар сајларындан сонра һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин јазылышы.

Кәср сајлары.

Гејри-мүәјјән сајлар. Бә'зи гејри-мүәјјән сајлардан сонра исмин чәм шәкилчиси гәбул едә билмәси һаллары.

Сыра сајлары; садә вә мүрәккәб сыра сајлары. Онларын әрәб вә Рома рәгәмләри илә јазылышы.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән сајлары тапыб онларын грамматик әламәтләрини көстәрә билмәји; 2) мигдар сајларыны исми бирләшмәләр тәркибиндә нумератив сөзләрлә ишләдә билмәји (**беш баш гојун, ики дәст палтар, үч дәнә алма** вә с.); 3) јазыда тарихи күнләри, күнүн тарихини сајларла дүзкүн ифадә етмәји (**25 октјабр 1985-чи ил; 25.10.85; 8 Март** вә с.); 4) сыра сајларыны јазыда әрәб вә Рома рәгәмләри илә ифадә етмәји; 5) нитгдә тәхмини мигдар билдирән гејри-мүәјјән сајлардан истифадә едә билмәји; 6) рәгәмләрлә ифадә олунан сајлардан сонра һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин јазылышы гајдаларына дүзкүн риајәт етмәји.

Әвәзлик (10 с.)

Әвәзлик бир нитг һиссәси кими; үмуми мә'насы, синтактик ролу.

Әвәзлијин мә'нача нөвләри (танышлыг үчүн). Шәхс әвәзликләри вә гајыдыш әвәзлији. Онларын һаллара көрә дәјишә билмәси. **Мән, сән, о, өзүм, өзүн** әвәзликләриндән сонра чыхышлыг һал шәкилчисинин (-нан⁴) шәклиндә тәләффүзү.

Ишарә әвәзликләри. **О, бу** әвәзликләринин һәм әшјаны әвәз етмәк, һәм дә әшјаны тә'јин етмәк мә'наларында ишләнмәси (Бу, **китабдыр.** Бу китаб мәнимдир). **О, бу** әвәзликләри мүбтәда вәзифәси дашыјаркән онлардан сонра веркүлүн ишләнмәси.

Гејри-мүәјјән әвәзликләр.

Суал әвәзликләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) әвәзликләри мә'на вә грамматик әламәтләринә көрә фәргләндирә билмәји; 2) үчүнчү шәхс әвәзлијиндән нитгдә әввәлки чүмләнин мә'насындан асылы олараг истифадә едә билмәји; 3) әвәзликләрдән чүмләләр вә мәтнин һиссәләри арасында әлагә јаратмағын васитәси кими дүзкүн истифадә етмәји; 4) **о, бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләнмәси гајдасына риајәт етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји.

Ф'ел (20 с.)

Фе'л бир нитг һиссәси кими; үмуми мә'насы, морфоложи әламәтләри вә синтактик ролу. Фе'лин мәсдәр формасы. Мәсдәрин исим кими һалланмасы вә мәнсубијјәтә көрә дәјишә билмәси.

Scanned with CamScanner

Фе'лләрин әмәлә кәлмәси васитәләри. Дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәси: исимдән дүзәлән фе'лләр, сифәтләрдән дүзәлән фе'лләр, фе'лләрдән дүзәлән фе'лләр.

Мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмәси. Дефислә јазылан мүрәккәб фе'лләр. Тәркиби фе'лләр.

Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр (танышлыг үчүн).

Фе'лләрин мә'нача нөвләри: ади нөв, мәчһул нөв, гајыдыш нөв, ичбар нөв, гаршылыг-биркәлик нөв (танышлыг үчүн).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) фе'лләри морфоложи әламәтләринә көрә фәргләндирә билмәји; 2) башланғыч формасы **а, ә** саитләри илә битән индики вә кәләчәк заман фе'лләрини дүзкүн тәләффүз етмәји (ишләјир-**ишлијир**, башлајырыг-**башлыјырых**, сахлајачаг-**сахлыјачаг** вә с.); 3) фе'лин мә'нача нөвләриндән нитгдә јерли-јериндә истифадә едә билмәји; 4) фикри дәгиг ифадә етмәкдә вә нитгдәки јерсиз тәкрарлары арадан галдырмагда синоним фе'лләрдән истифадә етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји вә һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ (6 с.)

VII СИНИФ (136 саат)

РАБИТӘЛИ НИТГИН ИНКИШАФЫ (25 с.)

Мәтнә, нитгин үслублары вә типләринә аид кечилмишләрин тәкрары; мүхтәлиф үслублу нитг үчүн характерик сајылан дил васитәләри һаггында тәсәввүрләрин кенишләндирилмәси.

Нитгин типләри: әмәк просесинин тәсвири; әшјаны, һәрәкәти, вәзијјәти вә с. гијмәтләндирмәјин ифадәси (мүһакимә).

Әмәли јазылар: дивар гәзети үчүн гејдләр, көрүлмүш иш һаггында һесабат.

Әсас бачарыглар.

Оху. Публисистик үслубда олан мәтни ифадәли охумаг.

Мәтнин тәһлили. Нитг үслубуну мүәјјән етмәк, мәтндә публисистик үслуба мәхсус васитәләри көстәрә билмәк; мәтндә шәхсин (инсанын) һал-вәзијјәтини тәсвир едән һиссәләри фәргләндирә билмәк; мәтндә һәрәкәтә, әшјаја, вәзијјәтә вә с. нечә гијмәт верилдијини ифадә едән ајры-ајры дил васитәләрини сечиб көстәрә билмәк.

Мәтнин мәзмуну үзрә иш. Мәтнин кениш, јығчам вә сечмә јолла ифадәси (јазылы вә шифаһи).

Мәтнин тәртиби. Данышыг, бәдии вә публисистик үслубларда мәтн тәртиб етмәк (шифаһи вә јазылы); һәмин мәтнләрдә әшјаја, һадисәјә, инсанларын һәрәкәтләринә мүнасибәти билдирмәк. Инсанын харичи көрүнүшү вә һал-вәзијјәти, әһвалы һаггында (шәкил үзәриндә апарылан мүшаһидә вә инсаны характеризә етмәклә)нәгли характерли инша (конкрет бир сүжет әсасында; шакирдләрин шәхси тәәссүратлары, јахуд да ичтимаи-фајдалы бир иш барәдә); сүбутлу мүһакимәјә әсасланан әхлаги-етик мөвзуда инша. Гәзет үчүн гејдләр һазырламаг, кечирилмиш бир тәдбир һаггында һесабат.

Мәтнин тәкмилләшдирилмәси. Мәтнин үслубуну нәзәрә алмагла онун үзәриндә тәкмилләшдирмә ишләри апармаг: данышыг, бәдии вә публисистик үслубларын експрессив дил вә нитг васитәләри илә ифадәлилијини гүввәтләндирмәк.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН СИСТЕМӘ САЛЫНМАСЫ ВӘ БАЧАРЫГЛАРЫН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ (9 с.)

Сөз бирләшмәси вә чүмлә. Дурғу ишарәләри. (V—VI синифләрдә өјрәнилмиш синтактик конструксијаларда). Фе'лин формалары.

Ф'ел (давамы) (29 с.)

Фе'лин формалары һаггында анлајыш. Фе'лин әмр формасы. Башланғыч формасы **а, ә** илә битән фе'лләрин әмр формасынын 1-чи шәхсин тәки вә чәминдә, 2-чи шәхсин исә чәминдә дүзкүн тәләффүзү (башлајым — **башлыјым**, башлајаг—**башлыјах**, башлајын—**башлыјын** вә с.). Фе'лин хәбәр формасы. Индики заман башланғыч формасы **а, ә** саитләри илә битән индики заман фе'лләринин тәләффүзү (ишләјир—**ишлијир**, дарајыр—**дарыјыр** вә с.).

CamScanner ile tarandı

Кәләчәк заман: гәти кәләчәк заман, гејри-гәти кәләчәк заман. Башланғыч формасы **а, ә** саитләри илә битән кәләчәк заман, фе'лләринин тәләффүзү (сахлајачаг—**сахлыјачах**, көзләјәчәк—**көзлүјәчәк** вә с.). Кечмиш заман: шүһуди кечмиш заман, нәгли кечмиш заман; 2-чи, 3-чү шәхсләрдә нәгли кечмиш заманын -ыб' шәкилчиси илә дә ифадәси. Кечмиш заманын мүрәккәб формалары, онларын әмәлә кәлмәси (**иди, имиш**) һиссәчикләринин садә шәкилчиләри илә бирләшмәсиндән).

Фе'лин кәрәклик формасы, онун үч јолла әмәлә кәлмәси. Фе'лин шәрт формасы.

Иди, имиш кечмиш заман һиссәчикләри, онларын фе'лин башга формалары вә дикәр нитг һиссәләринә дә гошула билмәси. **Иди, имиш** һиссәчикләринин ајры вә битишик јазылышы. Һәмин һиссәчикләрин саитлә битән сөзләрдән сонра тәләффүзү; гошулдуғу сөзүн сону **а, ә** саитләри илә битдикдә онларда һәмин саитләрин е сәсинә кечмәси (**кәлсејди, кәлејди; тәләбејди, хәстејди, кәлсејмиш, кәлејмиш, тәләбејмиш, хәстејмиш** вә с.).

Фе'лин тәсдиг вә инкары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) нитгдә фе'лин мүхтәлиф формаларындан јерли-јериндә истифадә етмәји, формалардан бирини дикәри илә (мүрәккәб оланы илә) әвәз едә билмәји; 2) кечмишә аид һадисәни фе'лин индики заман формасы илә ифадә едә билмәји; 3) фе'лин кәрәклик формасынын вариантларындан нитгдә үслуби бахымдан јерли-јериндә истифадә етмәји; 4) шифаһи нитгдә фе'л формаларынын дүзкүн тәләффүзүнә риајәт етмәји; 5) **иди, имиш** һиссәчикләринин фе'л формалары вә башга нитг һиссәләринә гошулмасы илә әлагәдар орфографик вә орфоепик гајдалара риjаәт етмәји; 6) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары мүәјјәнләшдирә билмәји, һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји; 7) нитгдә јерсиз тәкрарлара јол вермәмәкдә синоним фе'лләрдән истифадә етмәји.

Фе'ли сифәт (14 с.)

Фе'ли сифәт фе'лин хүсуси формасы кими; үмуми мә'насы.

Фе'ли сифәтләрин сифәтә, фе'лә охшар әламәтләри. Индики заман фе'ли сифәтләри; онларын тәләффүзү (ишләјән—**ишлијән**, ојнајан—**ојнујан** вә с.) Кечмиш заман фе'ли сифәтләри. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри.

Фе'ли сифәт тәркибләри.

Фе'ли сифәтләрин исим кими һалланмасы.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) нитгдә синоним вә антоним фе'ли сифәтләрдән истифадә етмәји; 2) нитгдә артыг сөзләр ишләтмәмәк үчүн фе'ли сифәтләрин исимләшмәсиндән истифадә етмәји («Јахшы **ишләјән ушаглар** мүкафатландырылдылар» — «Јахшы **ишләјәнләр** мүкафатландырылдылар»...); 3) фе'ли сифәт тәркибли чүмләләр гурмағы; 4) фе'ли сифәт тәркибләрини чүмләнин бүтөв бир үзвү кими тәһлил етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји; 6) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләрини дүзәлдә билмәји.

Фе'ли бағлама (8 с.)

Фе'ли бағлама фе'лин хүсуси формасы кими; онун үмуми мә'насы, морфоложи әламәтләри, синтактик ролу.

Фе'ли бағлама тәркибләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләләрдә фе'ли бағламалары вә фе'ли бағлама тәркибләрини мүәјјән едә билмәји; 2) фе'ли бағлама тәркибли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји.

Зәрф (18 с.)

Зәрф бир нитг һиссәси кими; үмуми мә'насы, морфоложи әламәти, синтактик ролу. Зәрфин мә'нача нөвләри.

Зәрфин әмәлә кәлмәси васитәләри. Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1 чүмләләрдә зәрфләри тапыб онларын грамматик әламәтләрини изаһ етмәји; 2) **ба (бә)** битишдиричиси илә әмәлә кәлән мүрәккәб зәрфләри дүзкүн јаза билмәји; 3) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јаза вә дүзкүн тәләффүз едә билмәји.

Гошма (7 с.)

Гошма көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими. Гошма сөз бирләшмәләриндә әлагә васитәси кими, синтактик ролу.

Scanned with CamScanner

Гошмаларын мә'нача нөвләри.
Гошмаларын јазылышы.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләләрдә гошмалары тапыб әламәтләрини көстәрә билмәји; 2) битишик јазылан гошмалары фәргләндирә билмәји; 3) нитгдә синоним гошмалардан истифадә етмәји.

Бағлајычы (8 с.)

Бағлајычы көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими. Бағлајычыларын мә'нача әсас нөвләри (танышлыг үчүн).

Садә вә мүрәккәб бағлајычылар, онларын јазылышы.

Бағлајычылардан садә вә мүрәккәб чүмләләрдә истифадә.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) бағлајычылары грамматик әламәтләринә көрә тәһлил етмәји; 2) бағлајычыларын јазылышы гајдаларына дүзкүн риајәт етмәји; 3) нитгдә синоним бағлајычылардан истифадә едә билмәји.

Әдат (10 с.)

Әдат көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими.

Әдатын башлыча нөвләри. Битишик јазылан әдатлар.

Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр: **да (дә), ки, анчаг, һәтта, бир, елә, белә, кәр, бах** вә с.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) тәркибиндә әдатлар олан чүмләләри интонасијача дүзкүн охумагы; 2) нитгин ифадәлилијинә наил олмагда әдатлардан јерли-јериндә истифадә едә билмәји; 3) веркүлдән истифадә бахымындан ки бағлајычысы илә ејни формалы әдаты фәргләндирә билмәји; 4) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји, һәмин сөзләри дүзкүн јазмагы вә дүзкүн тәләффүз етмәји.

Нида (2 с.)

Нида хүсуси нитг һиссәси кими. Нидаһын интонасијача фәргләнмәси. Нидалардан сонра веркүл вә нида ишарәсинин ишләдилмәси. Дефислә јазылан нидалар.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) нидалары хүсуси бир нитг һиссәси кими фәргләндирә билмәји; 2) нидаларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә риајәт етмәји; 3) нидалы чүмләләри ифадәли охуја билмәји.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ (6 с.)

VIII СИНИФ (102 саат)

(һәфтәдә 3 саат)

РАБИТӘЛИ НИТГИН ИНКИШАФЫ (21 с.)

Мәтн, нитгин үслублары вә типләри һаггында кечилмишләрин системә салынмасы; мүхтәлиф нитг үслублары үчүн характерик олан дил васитәләри һаггында тәсәввүрләрин кенишләндирилмәси.

Шифаһи вә јазылы публисистик сөјләмәләрин гурулуш хүсусијјәтләри (нитгин вәзифәси, мәтнин структуру, ән характерик дил вә нитг васитәләри):

— репортаж-нәглетмә типли сөјләмәләр (һадисәнин нәгл олунмасы: әламәтдар бир пионер топланышы, комсомола гәбул, турист кәзинтиси илә әлагәдар).

репортаж — тәсвир типли сөјләмәләр (доғма шәһәрин, гәсәбәнин, мәһәлләнин, күчәнин, тарихи вә мәдәнијјәт абидәсинин, музејин тәсвири);

— портрет һаггында очерк типли сөјләмәләр (мүһарибә вә әмәк ветераны һаггында);

Әмәли јазы: протокол (стандарт форма, әмәли јазылар үчүн характерик олан дил васитәләри).

Әсас бачарыглар.

Мәтнин тәһлили. Гәзетләрдән репортажлары вә портрет-очеркләри тапмаг, онларын мөвзусуну вә башлыча идејасыны мүәјјәнләшдирмәк; репортаж вә портрет-очерк характерли мәтндә нәглетмә, мүһакимә, мүхтәлиф нөвлү тәсвир һиссәләрини тапмаг вә онларын ролуну мүәјјәнләшдирмәк; публисистик үслуб үчүн характерик сајылан вә охучуја емосионал тә'сир едән дил вә нитг васитәләрини тапмаг.

CamScanner ile tarandı

Мәтнин мәзмуну үзәриндә иш. Таныш адамлар (мүһарибә вә әмәк ветеранлары) һаггында портрет типли мәтнләр үзрә ифадә јазмаг; мүәјјән јери (кәнди, күчәни, абидәни) тәсвир едән мәтн әсасында сөјләмәләр (шифаһи вә јазылы).

Мәтнин тәртиби. Мәктәб музеји, абидә әтрафында кечирилән топланыш, тарихи вә инчәсәнәтә аид абидәјә бахыш, һәр һансы бир ичтимаи тәдбир; һабелә идман јарышы, дәрсин кедиши вә јахуд бөјүк тәнәффүслә әлагәдар репортаж вермәк. Синиф ичласы вә јахуд дәстә топланышынын ичласыны протоколлашдырмаг.

Јазыларын тәкмилләшдирилмәси. Нитгин ифадәлилијини јүксәлтмәк, мәзмуна ујғун дил васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәјә наил олмаг.

ТӘКРАР (6 с.)

СИНТАКСИС ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ

Чүмләләрдә сөзләрин әлагәси вә сөз бирләшмәләри (10 с.)

Сөзләр арасында синтактик әлагәләрин типләри. Сөз бирләшмәләри; онларын сөздән фәрги, онларда әсас вә асылы тәрәф, тәрәфләрин нитг һиссәләринә көрә ифадә формалары; исми вә фе'ли бирләшмәләр һаггында анлајыш.

Исми бирләшмәләрин әсас нөвләри: биринчи нөв исми бирләшмәләр, икинчи нөв исми бирләшмәләр, үчүнчү нөв исми бирләшмәләр. Фе'ли бирләшмәләр. Фе'ли сифәт, фе'ли баглама вә мәсдәр бирләшмәләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән сөз бирләшмәләрини сечиб нөвләринә вә грамматик әламәтләринә көрә тәһлил етмәји; 2) исми бирләшмәләрин нөвләринә аид мисаллар сөјләмәји; 3) әсас тәрәфи сајла ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфи чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едән вариантындан (**ушаглардан беши, онлардан чоху** вә с.) истифадә едә билмәји; 4) биринчи тәрәфи шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләри нитгдә јеринә көрә тәктәрәфли бирләшмәләр кими ишләдә билмәји (**гардашы, әмәјимиз** вә с.); 5) синтактик тәһлилдә сөз бирләшмәләринин хүсусијјәтләринә әсаслана билмәји.

Чүттәркибли (һәр ики баш үзвүн иштирак етдији) чүмләләр (21 с.)

Чүмләнин баш үзвләри (баш үзвләр чүмләнин грамматик әсасы кими). Мүбтәданын ифадә васитәләри. **О, бу** әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси. Хәбәр; фе'ли вә исми хәбәрләр; сөз-хәбәрләр (**вар, јох, маликдир, бәсдир, лазымдыр, мүмкүндүр** вә с.) һаггында анлајыш (танышлыг үчүн). Хәбәрин мүбтәда илә шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашыб-узлашмамасы гајдалары.

Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг. Васитәсиз вә васитәли тамамлыг. Тә'јин Зәрфлик вә онун мә'нача нөвләри: тәрзи-һәрәкәт, јер, заман, сәбәб-мәгсәд, кәмијјәт зәрфликләри. Икинчи дәрәчәли үзвләрин ифадә васитәләри.

Чүмлә үзвләринин әлавәси. Әлавәләрдә дурғу ишарәләри.

Чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләнин грамматик әсасыны мүәјјән етмәји; 2) чүттәркибли чүмләни синтактик тәһлил етмәји; 3) хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы гајдаларына нитгдә дүзкүн риајәт етмәји; 4) нитгин мәзмуну вә үслубуна ујғун олараг синтактик синонимләрдән истифадә едә билмәји; 5) әлавәләрдә дурғу ишарәләри гајдаларына риајәт етмәји; 6) нитгдә мәнтиги вурғуја риајәт етмәји; 7) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмагы вә дүзкүн тәләффүз етмәји; јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји.

Тәктәркибли (баш чүмләләрдән јалныз биринин иштирак етдији) садә чүмләләр (8 с.)

Баш үзвләрдән јалныз хәбәрин иштирак етдији садә чүмләләр; шәхссиз чүмләләр, гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли чүмләләр.

Баш үзвләрдән јалныз мүбтәданын иштирак етдији чүмләләр: адлыг чүмлә.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) тәктәркибли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 2) тәктәркибли вә чүттәркибли чүмләләрдән бир-биринин синтактик синоними кими истифадә едә билмәји; 3) тәсвирдә адлыг чүмләләрдән вахты вә јери ифадә етмәк үчүн истифадә едә билмәји.

Scanned with CamScanner

Јарымчыг чүмләләр (2 с.)

Јарымчыг чүмләләр һаггында анлајыш.

Шакирдләр бачармалыдырлар: данышыг үслубунда (диалогда) вә мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндә (китаб дилиндә) јарымчыг чүмләләрдән истифадә едә билмәји.

Һәмчинс үзвлү чүмләләр (12 с.)

Һәмчинс үзвлү чүмләләр һаггында үмуми мә'лумат. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычыларын ишләнмәси. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә һиссәчикләрин ихтисары.

Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы.

Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр, онларда ики нөгтә вә тире ишарәсинин ишләнмәси.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) һәмчинс үзвлү чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 2) һәмчинс үзвләр вә үмумиләшдиричи сөзләрдә дургу ишарәләри гајдаларына риајәт етмәји; 3) тәркибиндә үмумиләшдиричи сөзләр олан һәмчинс үзвлү чүмләләри интонасија бахымындан дүзкүн тәләффүз етмәји; 4) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји.

Чүмләләрдә хитабларын, ара сөзләрин вә нидаларын ишләнмәси (8 с.)

Хитаб. Хитабларда дургу ишарәләри. Ара сөзләр вә ара чүмләләр вә нидаларда дургу ишарәләри.

Сөз-чүмләләр (танышлыг үчүн).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) тәркибиндә хитаблар, ара сөз вә ара чүмләләр олан нүмунәләри интонасија бахымындан дүзкүн тәләффүз етмәји; 2) нитгдә ара сөзләрдән вә онларын синонимләриндән истифадә етмәји; 3) ара сөзләрдән чүмләләр вә мәтнин һиссәләри арасында әлагә јаратмағын васитәси кими истифадә етмәји; 4) верилмиш чүмләләрдә пунктограмлары мүәјјәнләшдириб онлары изаһ етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји, һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји.

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр (12 с.)

Хүсусиләшмиш үзвләр һаггында анлајыш. Хүсусиләшмиш тамамлыглар, хүсусиләшмиш зәрфликләр; хүсусиләшмәләрдә **савајы, башга, әлавә, һалда, бахмајараг** гошмаларындан сонра веркүлүн ишләдилмәси. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр; онларын әввәлиндә **о чүмләдән, јә'ни, һәмчинин, һабелә...** бағлајычы сөзләрин ишләнмәси вә јазыда онларын веркүллә фәргләндирилмәси.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) тәркибиндә хүсусиләшмәләр олан чүмләләри интонасија бахымындан дүзкүн тәләффүз етмәји; 2) хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләрдә дургу ишарәләринә дүзкүн риајәт етмәји; 4) хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләрдән вә онларын синоним гаршылыгларындан нитгдә истифадә етмәји; 5) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји, һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы вә дүзкүн тәләффүз етмәји.

Васитәсиз вә васитәли нитг (6 с.)

Васитәсиз нитг. Васитәсиз нитгин дахилиндә мүәллифин сөзләринин ишләдилмәси. Васитәсиз нитгдә дургу ишарәләри.

Васитәли нитг.

Ситатлар. Ситатларда дурғу ишарәләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) тәләффүздә мүәллифин сөзләрини фәргләндирә билмәји; 2) васитәсиз нитгдә вә ситатларда дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәји; 3) васитәсиз нитгли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 4) верилмиш чүмләләрдә пунктограмлары мүәјјәнләшдириб онлары изаһ етмәји.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ (4 с)

IX СИНИФ (68 саат)

(һәфтәдә 2 саат)

Рабитәли нитгин инкишафы (18 с.)

Мәтн, мәтнин вә мөвзунун әсасында дуран башлыча фикир, мәтндә чүмләләрин әлагәләнмәси васитәләри, мәтнин үслублары һаггында кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы.

CamScanner ile tarandı

Мүһакимә-изаһат характерли (Әсл достлуг нечә олур? Вәтәнә мәһәббәт, нәзакәтлилик, мәдәнилик нә демәкдир?) вә сүбутлу мүһакимә характерли сөјләмәләр (Радио вә телевизија әсриндә китаб охумаға еһтијач дујулурму? Јүнкүл мусигини нә үчүн севирәм? Нәчи вә нечә олмалы?)

Әмәли јазылар: әризә, биографија (бу әмәли јазылар үчүн стандарт форманын, штапмланмыш дил васитәләринин характерик олмасы).

Тезисләр, елми-күтләви вә күтләви мәгаләләр үзрә конспектләр.

Әсас бачарыглар

Мәтнин тәһлили. Нитгин үслубуну, мөвзусуну, орада ифадә олунан әсас фикри мүәјјәнләшдирмәк; мәтндәки чүмләләрин бир-бири илә әлагәләнмә вә бағланма васитәләрини көстәрмәк; публисистик мүһакимә үчүн характерик олан дил вә нитг васитәләрини мүәјјәнләшдирмәклә мәтнин гурулушуну тәһлил етмәк.

Мәтнин тәртиби. Мүһакимә-изаһат, сүбутлу мүһакимә характерли сөјләмәләр тәртиб етмәк (шифаһи вә јазылы); нитгин мүхтәлиф типләриндән истифадә јолу илә публисистик вә бәдии үслубларда иншалар јазмаг. Әризә, биографија тәртиб етмәк. Тезис вә кичик мәгаләләр үчүн конспект (јахуд бөјүк мәгаләдән фрагмент) тәртиб етмәк.

Јазыларын тәкмилләшдирилмәси. Ифадәнин мәнтигини позан, нитг гүсурларыны ислаһ етмәк, нитгин ифадәлилијини (гүввәтләндирмәк), дил васитәләринин мәгсәдәмүвафиг сечилмәсинә наил олмаг.

ТӘКРАР (2 с.)

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ (1 с.)

Табесиз мүрәккәб чүмләләр (7 с.)

Табесиз мүрәккәб чүмләләр һаггында анлајыш. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр, онлары тәшкил едән садә чүмләләрин интонасија вә мә'нача бир-биринә бағланмасы. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр, онларын тәркибиндәки садә чүмләләрин бағлајычыларла вә мә'нача бир-биринә бағланмасы (танышлыг үчүн).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) табесиз мүрәккәб чүмләләри интонасија бахымындан дүзкүн тәләффүз етмәји; 2) табесиз мүрәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) табесиз мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында веркүлүн ишләдилмәсинә дүзкүн риајәт етмәји.

Табели мүрәккәб чүмләләр (25 с.)

Табели мүрәккәб чүмләнин гурулушу: баш вә будаг чүмлә. Табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр (бағлајычы вә бағлајычы сөзләр). Баш чүмләдә мүәјјәнләшән сөзләр. Баш чүмләјә мүнасибәтдә будаг чүмләнин јери. Баш вә будаг чүмләләр арасында веркүлүн ишләнмәси. Будаг чүмләләрин башлыча нөвләри: мүбтәда будаг чүмләси, хәбәр будаг чүмләси, тамамлыг будаг чүмләси, тә'јин будаг чүмләси, зәрфлик будаг чүмләси. Шәрт будаг чүмләси. Гаршылашдырма будаг чүмләси.

Бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) нитгдә табели мүрәккәб чүмләләрдән вә онларын синтактик синоними олан садә чүмләләрдән истифадә етмәји; 2) табели мүрәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) табели мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында дурғу ишарәләриндән истифадә гајдаларына риајәт етмәји; 4) кечилмиш јазылышы чәтин сөзләрдә орфограмлары көстәрә билмәји; һәмин сөзләри дүзкүн јазмағы, дүзкүн тәләффүз етмәји; 5) јазы ишиндәки орфографик, дурғу ишарәләри вә нитг сәһвләрини дүзәлдә билмәји.

ДИЛ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ (5 с.)

Дилин ичтимаи һәјатда ролу вә инкишафы.

Дүнјада истифадә олунан дилләрин мүхтәлифлији.

Рус дили ССРИ-дә милләтләрарасы үнсијјәт васитәси кими. Азәрбајчан әдәби дили социалист милләтләриндән биринин дили кими. Совет һакимијјәти илләриндә бу дилин инкишафы.

Азәрбајчан әдәби дилинин үслублары.

Лексика, фонетика, грамматика вә јазы гајдаларына аид кечилмишләрин системә салынмасы вә үмумиләшдирилмәси (10 с.)

Scanned with CamScanner

Партијамызын елми-техники тәрәгги јолу илә чәмиjјәти тәкмилләшдирмәк хәтти көтүрдүјү һазыркы шәраитдә кәләчәк коммунизм гуручулары јетишдирән мүәллимин дөврүн тәләбләри илә ајаглашмасы, бунун үчүн исә јарадычылыгла да-лышмасы олдугча вачиб шәртдир. Бу саһәдә хүсусилә әдәбиjјат мүәллимләринин үзәринә чох бөјүк вәзифә дүшүр. Чүнки әдәбиjјат мүәллимләри бөјүмәкдә олан нәслин мә'нәви тәрбијәсиндә, онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында даһа кениш имканлара маликдир.

Һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсиjјәтләр јетишмәсинә хидмәт көстәрән әдәбиjјат јарадычылыг ишинин мәһсулу олдуғундан ону өјрәдән мүәллимләрдән дә өз пешәләринә јарадычылыгла јанашмаларыны тәләб едир. Тәбии ки, бу тәләби јеринә јетирән мүәллим газандығы тәчрүбәни үмумиләшдирмәји вә ону мәгалә шәклиндә гәләмә алмағы да бачарыр. Беләликлә, һәмин мүәллимин дикәр бир кејфиjјәти — педагожи ишә јарадычы јанашмагла бәрабәр өзүнүн дә јарадычылыгла мәшғул олмасы кејфиjјәти үзә чыхыр. Бу исә чох тәгдирәлајиг һалдыр.

Сон вахтлар редаксијамыз әдәбиjјат мүәллимләриндән хејли мәгалә алмышдыр. Һәмин мәгаләләрин бир чоху дәрч едилмишдир. Лакин бир гисми исә мәчмуәнин сәһифәләриндә ишыгландырылан мөвзуларын тәкрары олдуғу, јахуд проблемин бу вә ја дикәр тәрәфи өз һәллини там тапмадығы үчүн мүстәгил мәгалә шәклиндә дәрч едилә билмәмишдир. Бунунла белә, орада бә'зи әһәмиjјәтли чәһәтләрә тохунулдуғундан охучуларын диггәтини онлара чәлб етмәк истәјирик.

Мәгаләләрин бир нечәсиндә шакирдләрин коммунист тәрбијәси саһәсиндә газанылмыш тәчрүбәдән данышылыр. Мәсәлән, Салјан РХМШ методкабинетинин мүдири **Камил Миријевин**, һәмин РХМШ-нын штатданкәнар инспектору, методист мүәллим **Әһмәдаға Рәһимовун**, Илич рајону Алышар кәнд орта мәктәбин мүәллими **Мирәһмәд Сејидовун**, Агдам рајону Новрузлу кәнд орта мәктәбин мүәллими **Әлган Бајрамовун**, Нефтчала рајону Асталлы кәнд орта мәктәбин мүәллими **Рагиф Һәсәновун**, Кәдәбәј рајону Советабад кәнд орта мәктәбин мүәллими **Түркмән Садыговун**, Мирбәшир рајону Евоглу кәнд орта мәктәбин мүәллими **Шејда Гулијеванын**, Жданов рајону Тәзәкәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими **Фазил Вәлијевин**, Ләнкәран рајону Вилван кәнд орта мәктәбин мүәллими **Әфган Давудовун**, Ордубад рајону Сабир кәнд орта мәктәбин мүәллими **Тағы Фәрәчовун**, Шаһбуз рајону Тиркеш кәнд орта мәктәбин мүәллими **Фикрәт Вәлијевин**, Бакы шәһәри, 239 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, методист мүәллим **Афәт Әһмәдованын** мәгаләләриндә кәнч нәслин идеја-сијаси, әмәк, естетик, атеизм, антиалкоголизм тәрбијәси мәсәләләринә тохунулур, бу саһәдә әдәбиjјат тәдрисинин имканларындан вә иш тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Һәмин мөвзуларда јазылмыш мәгаләләрин мүсбәт чәһәтләриндән бири будур ки, онларда иш тәчрүбәсинин мүвәффәгиjјәти дәрсә верилән мүасир тәләбләрә әмәл олунмасынын нәтичәси кими гијмәтләндирилир. Дикәр тәгдирәлајиг чәһәт исә мәгалә мүәллифләринин габагчыл әдәбиjјат мүәллимләринин педагожи иш тәчрүбәсиндән бәһрәләнәрәк ону јарадычылыгла инкишаф етдирмәләридир.

Мүәллифләрин өз иш тәчрүбәләриндән бәһс едән мәгаләләриндән һисс олунур ки, онлар шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә пролетариатын даһи рәһбәри, дүнјада илк сосиалист дөвләтинин баниси В. И. Ленинин һәјат вә фәалиjјәти, онун силаһдашларынын ингилаби мүбаризәси нүмунәсиндән кениш истифадә едир, бунун нәтичәсиндә исә тә'лимин гаршысында дуран вәзифәнин мүвәффәгиjјәтлә јеринә јетирилмәсинә наил олурлар. Онлар партија сәнәдләриндән, о чүмләдән Сов.ИКП XXVII гурултајынын вә Азәрбајчан КП XXXI гурултајынын материалларындан тәдрис просесиндә кениш истифадә етмәклә шакирдләрин идеја-сијаси дүнјакөрүшүнүн формалашмасыны даһа да сүр'әтләндирирләр.

Бу иш вәтәнпәрвәрлик, әмәк вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәси үзрә дә сәмәрәли давам етдирилир. Мәсәлән, дәрсләрдә вәтәнпәрвәрлик идејасы ашыланмасы нәзәрдә тутуларкән шакирдләрә партија вә һөкумәтимизин сосиалист Вәтәнимизин чичәкләнмәси үчүн һәјата кечирдикләри тәдбирләрдән, бу саһәдә һәр бир совет адамынын гаршысында дуран вәзифәләрдән данышылыр, вәтәнпәрвәрлик һисси күчләндирилир. Бу мәгсәдлә мүгајисәдән истифадәјә дә хүсуси диггәт јетирилир. Шакирдләр өлкәмизин сосиал-игтисади һәјатыны капиталист өлкәләринин һәјаты илә фактлар әсасында мүгајисә етмәклә чәмиjјәтимизин бөјүк үстүнлүкләринин шаһиди олурлар ки, бу да онларда наилиjјәтләримиз үчүн ганунн ифтихар һиссини хејли күчләндирир.

Мүәллифләрин бә'зиләри тә'лим просесиндә јерли материаллардан, өз шәһәр вә кәндләринин ичтимаи һәјатына, флора вә фаунасына даир нүмунәләрдән истифадәни фајдалы һесаб едирләр.

Үмумиjјәтлә, чох доғру фикирдир ки, ајры-ајры мөвзуларын, програм материалларынын тәдриси заманы тәрбијә ишләринин нүмунәләр әсасында гурулмасы, конкрет мисаллардан, хүсусилә јерли фактлардан бачарыгла, мүнтәзәм истифадә олунмасы дәрсләрин сәмәрә вә кејфиjјәтини јүксәлдир, кечилән мөвзуларын даһа дәриндән гаврапылмасына имкан верир. Бу нүмунәләр һәм дә шакирдләрин пешәјөнүмүндә, әмәјә, тәбиәтә мәһәббәт, сосиалист бејнәлмиләлчилији, атеизм, антиалкоголизм тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Редаксијамыза дахил олмуш мәгаләләрин бир чохунда исә ајры-ајры мөвзуларын изаһы, мәсләһәт саатларынын кечирилмәси, шакирдләрин тәхәjјүлүнүн, идрак фәаллығынын инкишаф етдирилмәси вә бу саһәдә мүәллимин ролундан данышылыр. Фүзули рајону Бала Бәһмәнли кәнд орта мәктәбин мүәллими **Ибадулла Әсәдов**, Јевлах рајону Не'мәтабад кәнд орта мәктәбин мүәллими **Ајбәниз Гәнбәрова**, Губа рајону Дикаһ кәнд орта мәктәбин мүәллими **Самид Ајдәмиров**, Ашағы Хуч кәнд орта мәктәбин мүәллими **Минбәр Османов**, Ордубад рајону Сабир кәнд орта мәктәбин мүәллимләри **Тағы Фәрәчов, Һәсән Рәфијев**, Ләнкәран рајону Чил кәнд орта мәктәбин мүәллими **Әләмдар Мәммәдов**, Газах рајону Кировкәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими **Сабир Салеһов**, Даш Салаһлы кәнд орта мәктәбин мүәллими **Чаһанкир Јусифов**, Товуз рајону Хатынлы кәнд орта мәктәбин мүәллими **Рәшид Мәһәррәмов**, Зәнкилан рајону Мәммәдбәјли кәнд орта мәктәбин мүәллими **Мүтәллим Һәсәнов**, Күрчүстан ССР Болниси рајону Тапан кәнд орта мәктәбин мүәллими **Разим Мәммәдов**, Ермәнистан ССР Красносело рајону Мешәкәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими **Көчәри Рамазанов** вә Амасија рајону Өксүз кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими **Автандил Мәммәдов** белә бир фикри әсас көтүрүрләр ки, тә'лим-тәрбијә ишинин мүвәффәгиjјәти илк нөвбәдә мүәллимдән, онун јарадычы фәалиjјәтиндән асылыдыр.

Мәгалә мүәллифләринин нәзәринчә, кечилән мөвзуларын шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәси үчүн мүәллимин она хүсуси һазырлашмасы, тә'лими һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әлагәләндирмәси мүһүм әһәмиjјәтә маликдир.

Рәшид мүәллимин мәгаләдә ирәли сүрдүјү бир фикри һәмин мөвзудакы бүтүн мәгаләләрин мәзмуну үчүн характерик һесаб етмәк олар.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

О јазыр ки, шагирдләрдә үмуми дүнјакөрүшү формалашдырмаг, зәрури бачарыг вә вәрдишләри инкишаф етдирмәк үчүн мүәллимин дәрин билији илә јанашы, һәм дә ону шагирдләрә даһа јахшы чатдырмаға көмәк едән метод вә пријомлара јијәләнмәси чох ваҹибдир.

Ибадулла мүәллим дә бу саһәдә мүһүм бир мәсәләјә тохунур. О гејд едир ки, бир гајда олараг, синифдәки фәал шагирдләр дәрсликлә кифајәтләнмир, дәрсликдә олмајан вә ја аз шәрһ едилән материаллары, әдәби фактлары әтрафлы өјрәнмәјә сә'ј көстәрирләр. Бунун үчүн суалла мүәллимә мүраҹиәт едирләр. Мүәллим бу суаллара тә'минедиҹи ҹаваб вермәји бачармалыдыр. Һәм дә ҹавабын мәгамы дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәли вә о, ајдын, лаконик олмалыдыр. Әлбәттә, бурадан мүәллимин мүасир һәјаты, о ҹүмләдән бәдии әдәбијјаты, онун бүкүнкү вәзијјәтини вә инкишаф перспективләрини дәриндән билмәси мәсәләси ортаја чыхыр. Она көрә дә һәм бу мәсәләјә, һәм дә шагирдләри ахтарычылыға сөвг етмәјә ҹидди дигғәт јетирилмәлидир.

Үмумијјәтлә, мәгаләләрдә белә бир мәсәләнин үзәриндә хүсуси дајанылыр ки, һәр бир дәрс шагирдләрин там әгли фәаллығы шәраитиндә кечмәлидир. Әкәр мүәллим шагирдләрин психоложи хүсусијјәтләрини дүзкүн, һәртәрәфли өјрәнмәсә, онларын фәаллығыны там тә'мин етмәсә, дәрсләри мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурмаса үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын тә'лим-тәрбијә иши саһәсиндә гаршыја гојдуғу вәзифәләри јеринә јетирә билмәз.

Бу китаблары охујун

«МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИ ДИЛИ»

«Маариф» нәшријјаты Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор А. М. Гурбановун али мәктәбләр үчүн «Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили» дәрслијини (елми редактору филолокија елмләри доктору, профессор Ј.Сејидовдур) чап едиб истифадәјә вермишдир. О, әсасән, педагожи институт тәләбәләри, али вә орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилиндән дәрс дејән мүәллимләр, аспирант вә елми ишчиләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Дәрсликдәки материаллары, шәрти олараг, ики һиссәјә ајырмаг мүмкүндүр: I һиссәдә үмуми нәзәри характер дашыјан мәсәләләрин јығҹам вә конкрет шәрһи верилмиш; II һиссәдә исә Азәрбајҹан әдәби дилинин ајры-ајры шө'бәләри һаггында нәзәри вә тәсвири мә'луматлар әтрафлы тәһлил олунмушдур. Әсәр кириш вә ики бөлмәдән ибарәтдир. «Кириш» адланан биринчи һиссәдә мүәллиф Азәрбајҹан дили, онун түрк дилләри аиләсиндә јери, Азәрбајҹан дилинин тә'сир даирәси, үмумхалг Азәрбајҹан дилинин тәркиб һиссәләри, әдәби дил анлајышы, мүасир Азәрбајҹан дилинин формалары вә үслублары, онун инкишафында көркәмли јазычы вә алимләрин, милли мәтбуатын ролу, данышыг дилинин диалект вә шивәләри, әдәби диллә данышыг дилинин әлагәси вә с. кими мүһүм мәсәләләр һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

Дәрслијин икинҹи һиссәсиндә мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин бир сыра шө'бәләриндән сөһбәт ачылыр. Әлбәттә, Азәрбајҹан дилчилијиндә фонетика, орфоепија, графика, орфографија, лексиколокија, ономалокија, семасиолокија, фразеолокија, лексикографија вә дериватолокија кими бөлмәләрлә бағлы ајры-ајры тәдгигат әсәрләри, монографија вә дәрс вәсаитләри олса да, бу бөлмәләрин әлагәли шәкилдә шәрһинә илк дәфә проф. А. Гурбановун әсәриндә раст кәлирик.

Дәрслик «Фонетика» бөлмәси илә башланыр. Бу бөлмәдә мүәллиф фонетика саһәсиндә Ә. Дәмирчизадә, А. Ахундов вә б. алимләрин фикирләрини дигғәтлә изләмиш, узун илләрдән бәри апардығы елми ахтарышлары дил фактлары әсасында үмумиләшдирмишдир.

Дәрсликдә сөзлә бағлы олан бөлмәләрә даһа чох јер ајрылмышдыр. Хүсусилә лексиколокија, ономалокија, семасиолокија, фразеолокија, дериватолокија бөлмәләриндә верилән мә'луматлар дигғәти даһа чох ҹәлб едир. Бурада верилән мә'луматларын вә үмумиләшдирмәләрин чоху мүәллифин узуниллик ахтарышларынын мәһсулудур.

Мүәллим дәрслијин јени нәшриндә мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин лексикасыны даһа дәриндән ишләмиш, әввәлки дәрсликләрдә верилмәјән ики јени бөлмә мәһз илк дәфә олараг бу әсәрдә öз әксини тапмышдыр. Һәмин бөлмәләрдән бири «Ономалокија» адланыр. Мүәллиф һаглы олараг, көстәрир ки, ономалокија Азәрбајҹан дилчилијинин кәнҹ саһәси олуб, сон заманлара гәдәр дигғәт мәркәзиндән кәнарда галмыш, ихтисасчылар ономастика мәсәләләри илә чох сејрәк мәшғул олмушлар. Лакин сон илләр ономастик-лексика-антропонимләр, топонимләр, һидронимләр, зоонимләр, космонимләр, ктематонимләр (идарә, тәшкилат, әсәр адлары) кениш тәдгигат објектинә чеврилдијиндән бу саһәдә хејли әсәр јазылмышдыр. Ономастик лексиканын кетдикҹә дилдә артмасыны вә бу саһәјә марағын күчләнмәсини нәзәрә алан мүәллиф ономалокија бөлмәсини ајрыча вермәји зәрури билмишдир.

Әсәрә јени дахил едилмиш икинҹи бөлмә «Дериватолокија (сөзјаратма)» адланыр. Дилчилијимиздә 60-чы илләрдән мүстәгил шө'бә кими формалашан дериватолокија сөзјаратманын мәнбәләри, имканлары, формалары вә дикәр ҹәһәтләри илә мәшғул олур. Бу бөлмәдә Азәрбајҹан әдәби дилинин лексик вә фразеоложи тәркибинин совет дөврүндә зәнкинләшмәсинин мәнбә вә јолларындан, лексик, семантик, морфоложи вә синтактик јолла сөзјаратмадан, әдәби дилин лүғәт тәркибинин диалект вә шивә сөзләри, һабелә лүғәви анлашмалар һесабына зәнкинләшмәсиндән әтрафлы данышылмышдыр.

Мүәллиф дәрслијин јени нәшриндә «Лексикографија» бөлмәсини хејли кенишләндирмиш, лүғәт типләриндән Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасында, линквистик, енсиклопедик, фразеоложи, терминоложи, тәрҹүмә вә омонимләр лүғәтләри һаггында ајрыча мә'лумат вермиш, Азәрбајҹан дилиндәки лүғәт типләрини, онлардан истифадә гајдаларыны вә с. кениш тәһлил етмишдир.

Вилајәт ӘЛИЈЕВ
Мисир СӘФӘРОВ
филолокија елмләри намизәдләри.

ЕНСИКЛОПЕДИК ТӘДГИГАТ ӘСӘРИ

Филолокија елмләри доктору, проф. А. Ахундовун «Азәрбајҹан дилинин фонетикасы» адлы китабы («Маариф нәшријјаты, 1985) сон илләрдә Азәрбајҹан дилчилији елминин ән бөјүк наилијјәтләриндән бири кими мејдана чыхмышдыр. Азәрбајҹан дили фонетикасынын чохҹәһәтли мәсәләләри бу монументал әсәрдә öз кениш һәллини тапмышдыр. Мүәллиф ијирми беш илдән артыг бир мүддәтдә һәмин саһәнин тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Бу дөвр әрзиндә о, фонетика мәсәләләринә даир бир сыра китаб вә мәгаләләр дәрҹ етдирмишдир ки, бунлардан бә'зиләри Франсада, Түркијәдә, Чехословакијада, Алманија Демократик Республикасында дәрҹ олунмушдур. Фонетиканын тәдгиги саһәсиндәки көркәмли наилијјәтләринә көрәдир ки, проф. Агамуса Ахундов 1978-ҹи илдән Берлиндә нәшр едилән «Бејнәлхалг нәзәри фонетика» журналынын редаксија һеј'әтинә үзв сечилмишдир.

«Азәрбајҹан дилинин фонетикасы» китабыны көркәмли мүтәхәссисләр, һаглы олараг, совет түркологијасынын дигғәтәлајиг наилијјәтләриндән бири кими гијмәтләндирирләр. Шүбһәсиз ки, бу, тәсадүфи дејил. Индијәдәк түрк дилләриндән һеч биринин фонетик гурулушу вә фонемләр системи проф. А. Ахундовун әсәриндәки кими кениш вә һәртәрәфли тәдгиг олунмамышдыр. Елә бу кенишлији вә әһатәлијинә көрә һәмин әсәри Азәрбајҹан дилинин фонетикасына аид енсиклопедик тәдгигат һесаб етмәк олар.

Китабын кириш һиссәсиндә мүәллиф Азәрбајҹан дилинин фонетик гурулушуну дилимизин тарихи инкишафынын мәһсулу кими изаһ едир, фонемләрин мүәјјәнләшдирилмәси үсуллары һаггында мараглы фикирләр сөјләјир, нәһајәт, Азәрбајҹан дилинин фонемләр тәркибини елми ҹәһәтдән әсасландырыр.

Әсәрин әсас фәсилләриндә саит вә самит сәсләрин фоноложи, физиоложи, акустик, тарихи вә бир чох башга ҹәһәтләрдән тәһлили верилир, фонетик һадисә вә сәс әвәзләнмәләриндән, һеҹа, вурғу илә әлагәдар фонетик һадисәләрдән әтрафлы бәһс олунур. Интонасија мәсә-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ләләринә әсәрдә хүсуси фәсилләр ајрылмышдыр: «Синтагматик фонетика», «Садә чүмлә фонетикасы», «Мүрәккәб чүмлә фонетикасы».

Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмыш фонетик ганун вә һадисәләр проф. А. Ахундовун тәдгигатында ән инчә деталларына гәдәр өз кениш шәрһини тапмышдыр. Нисбәтән мәһдуд даирәдә өзүнү көстәрән фонетик һадисәләр (нәфәсләшмә, самитләшмә, сонорлашма, дифтонглашма, гапалылашма вә с.), еләчә дә һеча илә бағлы фонетик ганунлар (карлашма, додагланманын итмәси вә с.) илк дәфә олараг мүәллифин тәдгигатында мүәјјәнләшдирилмиш вә үмумиләшдирилмишдир. Китабын «Синтагматик фонетика» адланан фәсли дилчилијимиз үчүн тамамилә јенидир. Бурада мүәллиф интонасијанын тәркиб һиссәләрини, типләрини, синтагм анлајышыны вә онун новләрини елми тәһлилә чәлб едир. Бунун ардынча кәлән фәсилләрдә исә садә вә мүрәккәб чүмлә синтаксисинин интонасија илә әлагәдар мәсәләләрини орижинал бир шәкилдә тәһлил вә шәрһ едир.

Әсәр тәкчә нәзәри дәринлијинә көрә дејил, практик әһәмијјәти бахымындан да јүксәк гијмәтә лајигдир. Мәсәлән, орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда фонетика илә әлагәдар бир сыра практик мәсәләләрин һәллинә дә әсәр чох зәнкин материал верир.

А. Ахундовун «Азәрбајчан дилинин фонетикасы» әсәри дилимизин фонетик гурулушунун ирили-хырдалы бүтүн мәсәләләрини һәм дәрин елми, һәм дә енсиклопедик сәвијјәдә әһатә едән е'тибарлы бир мәнбә олдуғу үчүн, орта мәктәб мүәллимләри дә ондан чох фајдалана биләрләр.

Муса АДИЛОВ,
професор,
Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ,
професор.

ФАЈДАЛЫ ВӘСАИТ

Мәктәблиләрин тә'лим-тәрбијәсинин сәмәрәли тәшкилиндә мүәллимләрә фајда верән елми-нәзәри вә методик әсәрләрин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Бу бахымдан Ш. Т. Сәфәровун «Азәрбајчан әдәбијјаты вә шакирдләрин вәтәндашлыг тәрбијәси» адлы китабы чох фајдалыдыр. Китаб «Кириш» вә үч фәсилдән ибарәтдир.

Китабын биринчи фәслиндә мүәллиф шакирдләрин вәтәндашлыг тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатын имканларыны кениш шәрһ едир. Республикамызын габагчыл мүәллимләринин иш тәчрүбәси күнүн тәләбләри бахымындан тәһлил едилир.

Икинчи фәсил «Вәтәндашлыг тәрбијәсиндә иншa јазыларын ролу» адланыр. Бурада шакирдләрин вәтәндашлыг руһунда тәрбијә олунмасында инша јазыларын әһәмијјәтиндән бәһс едилир. Үмумијјәтлә, мүәллиф илләрдән бәри мәктәбләримиздә тәдгигат иши апарыб габагчыл тәчрүбәни үмумиләшдирәрәк елми чәһәтдән әсасландырдығы үчүн мүәллимләрә дүзкүн истигамәт верир.

Ән мараглы һиссәләрдән бири дә әсаитдәки совет јазычыларынын әсәрләри үзрә мүстәгил иш һаггында верилән мә'луматлардыр. Бурада шакирдләрин бәдии әсәрләр үзәриндә мүстәгил ишләриндән, синифдәнхарич ишин әсас формаларындан бәһс едилир.

«Вәтәндашлыг тәрбијәсиндә әдәбијјат фәнни вә мүәллимин ролу» адлы үчүнчү фәсилдә шакирдләрин вәтәндашлыг тәрбијәсиндә вә елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, әхлаги-естетик тәрбијәсиндә тәдрисин форма вә методларындан сөз ачылыр.

Ш. Сәфәровун «Азәрбајчан әдәбијјаты вә шакирдләрин вәтәндашлыг тәрбијәси» китабы мүәллимләримизә мүәллифин јени һәдијјәси кими чох гијмәтлидир.

Сов.ИКП XXVII гурултајы чәмијјәтимиздә һәр бир совет адамынын фәал һәјат мөвгеји тутмасыны ән вачиб мәсәлә кими гаршыја гојур. Филолокија елмләри доктору, профессор Шаһин Сәфәровун орта мәктәбдә әдәбијјатын тәдрисинә даир әсәрләри, әдәбијјат мүәллимләринин столүстү китабларыдыр. Мүәллимләр јетишмәкдә олан кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә профессор Ш. Сәфәровун јени китабындан даһа кениш истифадә етмәлидирләр.

Мүтәллим ҺӘСӘНОВ,
Зәнкилан рајону, Мәммәдбәјли кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Сизин китаб рәфиниз үчүн

ДӘЈӘРЛИ ТӨҺФӘ

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (1979) гәрарындан сонра республикамызда шаирин әсәрләри бөјүк тиражла мүхтәлиф дилләрдә нәшр олунур. Бу јахынларда мәктәб китабханасы серијасындан бурахылан Низами Кәнчәви. Поемалар (ихтисарла) (тәртибчиләр Ш. А. Микајылов, С. Ә. Рүстәмова, А. М. Бәкирова, Маариф, 1985) китабы мәктәблиләрә бөјүк һәдијјәдир. Низами ирсинин «Мәктәб китабханасы» серијасы алтында бурахылан бу нәшри мәктәблиләрә шаирин әсәрләри илә даһа кениш таныш олмаг имканы верир. Китаб јетишмәкдә олан кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә Низами јарадычылығындан даһа оптимал истифадә етмәк үчүн дәјәрли вәсаитдир.

Тәртибчиләр китаба дахил едилән поемалары «Мәктәб китабханасы» серијасына верилән тәләбләрә ујғунлашдырмаг үчүн хејли зәһмәт чәкмиш вә әдаләт намина, демәк лазымдыр ки, һәмин серијанын тәләбләри бахымындан Низами поемаларыны мүвәффәгијјәтлә ишләмишләр.

Китаба дахил едилән «Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун» поемалары мәктәблиләрин мараг даирәсинә ујғундур, шаирин әсәрләриндән тәрбијәви нәтичә чыхармалары үчүн олдугча фајдалыдыр

Китабда верилән поемаларда едилән ихтисарлар мәгсәдәмүвафигдир. Тәртибчиләр ихтисар апаркән поемаларда тәсвир едилән һадисәләрин сүжет бүтөвлүјүнүн сахланмасына чидди әмәл етмишләр. Белә ки, әсәрдәки јардымчы епизодлар ихтисар едилмиш, кениш епик тәсвирләр јығчамлашдырылмыш, классик әдәби ән'әнәләрин нәтичәси кими верилән һиссәләр (нәт, мүнәчат, гәсидә) чыхарылмыш, һадисәләрин мәнтиги инкишафына исә тохунулмамышдыр.

Һаггында данышылан китабда мүсбәт чәһәтләрдән бири дә шакирдләр үчүн чәтин сөз вә ифадәләрин изаһыдыр. Һәр сәһифәдәки чәтин сөз вә ифадәләрин изаһынын билаваситә һәмин сәһифәнин сонунда верилмәси дә мәктәблиләрин ишини асанлашдырыр.

Бунларла јанашы, бә'зи арзуларымызы да билдирмәк истәјирик. Јахшы оларды ки, «Мәктәбли серијасы»ндан бурахылан бу нәшрә даһи Низаминин бүтүн әсәрләри — «Хәмсә»си дахил едиләјди. Фикримизчә, кәләчәкдә шаирин «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» поемаларынын мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун ишләниб китаба дахил едилмәси даһа фајдалы олар.

Бу кичик нөгсанларына бахмајараг Низами Кәнчәвинин әсәрләринин «Мәктәбли серијасы» алтында бурахылмасы даһи шаирин әсәрләринин даһа дәриндән өјрәнилмәси ишиндә мүәллимләрә фајда верә билән вәсаитдир.

Нәби АҒАЈЕВ,
Бакыдакы 29 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

КӨЗӘЛ ТӘШӘББҮС

Партија вә дөвләтимиз бөјүмәкдә олан нәслин һәртәрәфли инкишафына хүсуси гајғы көстәрир вә лазыми шәраит јарадыр. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, «Мәктәб китабханасы» серијасындан китаб нәшри шакирдләрин мүталиәсинә, һәртәрәфли инкишафына гајғынын тәзаһүрүдүр.

Сон илләрдә «Маариф» нәшријјаты бу серијадан бир сыра китаб нәшр етмишдир. Бу китаблар шакирдләрин үмуми мүталиәсиндән башга, тә'лим материалынын дәринләшдирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир. Белә ки, һәмин китабларын һәр биринин һәср олундуғу мөвзу програмда мүәјјән јер тутур. Лакин дәрсдә һәмин мөвзулар үзрә әтрафлы иш апармаг имкан харичиндәдир. Синифдә өјрәдилән мәсәләләр мүстәгил мүталиә јолу илә дәринләшдирилиб мөһкәмләндирилмәлидир. «Мәктәб китабханасы» серијасындан нәшр олунан китаблар бу бахымдан хүсуси әһәмијјәт газаныр.

«Халгын сөз хәзинәси» (тәртиб едәни П. Т. Әфәндијевдир) китабында Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф нөвләринә аид нүмунәләр верилир.

Професcор П. Әфәндијев китаба ма-

Scanned with CamScanner

раглы мүгәддимә јазмышдыр. Һәмин материал шакирдләрин шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры нөвләри һаггында нәзәри биликләринин артырылмасына көмәк едир.

Китабда мараглы чәһәтләрдән бири аталар сөзү, тапмачаларын мөвзу бахымындан груплашдырылмасыдыр. (мәсәлән, аталар сөзү вә мәсәлләр: «Вәтән вә ел һаггында», «Иш, әмәк вә сәнәт һаггында», «Елм, билик вә ағыл һаггында», «Мәрдлик вә икидлик һаггында», «Бирлик вә достлуг һаггында», «Валидејн вә өвлад һаггында», «Сөз һаггында», «Еһтијат вә сајыглыг һаггында», «Үмид вә арзу һаггында» вә с. Тапмачалар: «Биткиләр вә мејвәләр», «Һејванлар, гушлар, һәшәрат», «Инсан вә онун бәдән үзвләри», «Ев әшјалары», «Кәнд тәсәррүфаты, аләт вә машынлары», «Мәтбуат вә техника һаггында» вә с.).

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу чүр груплашдырма онларын шакирдләр тәрәфиндән һәртәрәфли өјрәнилмәси ишини гат-гат асанлашдырыр. Китабда «Ашыг поезијасы» адлы бөлмәнин верилмәси дә фајдалыдыр.

Китабда топланан нүмунәләр дил вә үслуб бахымындан мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә әсасән ујғундур. Бу мараглы китабын тәртибиндә бизә көрә гүсур кими көрүнән бә'зи чәһәтләри дә гејд етмәји лазым билирик.

Доғрудур, шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләринин мүәјјән вариантлары јараныр вә јајылыр. Лакин китабда верилән нүмунәләрин бә'зиләри сүн'и тә'сир бағышлајыр вә мәнтигә ујғун кәлмир. Мәсәлән, ашағыдакы нүмунәләрә нәзәр салаг:

1) Котанын хөдәкләри,
Партлајыб додаглары,
Гарғајын котан сынсын
Динчәлсин хөдәкләри.

2) Өкүзүн һодаглары
Салланыб додаглары
Тез чәкин јер гуртарсын
Гајытсын һодаглары.

Фикримизчә, бу парчада (хүсусилә икинчидә) сүн'илик вар вә јериндә ишләнмәјән сөзләр ајдын нәзәрә чарпыр. Бир сәһифәдә верилән ики парчанын бириндә «хөдәк», дикәриндә «һодаг» ишләнир. Доғрудур, бә'зи диалектләрдә хөдәк — чамышын баласы мә'насында ишләнир, бу исә котана гошула билмәз. Әкәр бурада котана гошулан өкүзү (јахуд чамышы) идарә едән адам нәзәрдә тутулурса, бу да «хөдәк» јох, «һодаг»дыр.

Китабда «Ашыг Гәриб» дастаны гәһрәманлыг дастанлары сырасында верилир. Әслиндә исә бу, мәһәббәт дастаныдыр вә с.

Мүәллимләр «Мәктәбли китабханасы» серијасы илә бурахылан бу китабын, үмумијјәтлә, китабларын шакирдләр тәрәфиндән охунмасыны тәшкил етмәли вә бу ишә рәһбәрлик вә нәзарәти унутмамалыдырлар.

Абдулла МАҺМУДОВ,
Сабирабад рајону, Мурадбәјли кәнд мәктәбинин мүәллими.

10(04) мон
88

Баш редактор: **Зәһра ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. Әфәндизадә.**
Редаксија һеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Сәријјә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 15.04.86. Чапа имзаланмыш: 13.06.86. Кағыз форматы: 70×108 1/16 = 2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги.
ФГ 11429. Сифариш 4089. Тираж 14077.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри. Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45. 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

25 гап.

70303

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner